

שימור סלקטיבי

חקיקה, מדיניות, ותקצוב של אתרי
מורשת המזוהים עם מיעוטים בישראל

תוכן

4	הקדמה
	חלק ראשון: מערכת החוקים המסדירה את החיזוק של
5	אתרי מורשת ושימורם
	גופים הפועלים מטעם חוק העתיקות ותיקון 31 לחוק התכנון
8	והבנייה
21	חלק שני: מקרי מבחן
21	רמלה
24	העיר העתיקה באר שבע
30	יפו
34	סיכום
36	מראי מקום
40	נספח 1: אתרים בהם עבד מנהל השימור
	נספח 2: האתרים הארכיאולוגיים וההיסטוריים ברשימה
46	הראשונה של תוכנית ציוני דרך
	נספח 3: אתרים בהם המועצה לשימור השקיעה בסף
50	בין השנים 2008-2011
	נספח 4: אתרים המפורסמים באתר האינטרנט של המועצה
53	לשימור
	נספח 5: אתרים המפורסמים באתר האינטרנט של החברה
61	הממשלתית לתיירות

נובמבר 2020

כתב: חמי שיף | תחקיר וייעוץ: צוות עמק שווה | עריכה לשונית: ענת עינהר | עיצוב גרפי: עדי מנדלר
© עמק שווה (חל"צ) | info@alt-arch.org | www.alt-arch.org

עמק שווה הוא ארגון הפועל למען זכויות תרבות ומורשת ושמירה על אתרי העתיקות כנכס ציבורי, השייך לכל הקהילות והעמים. אנו נאבקים נגד השימוש באתרי מורשת ובשרידים ארכיאולוגים ככלי פוליטי בסכסוך בין ישראל והפלסטינים.

העמותה לתרבות הערבית היא ארגון הפועל לחיזוק התרבות והזהות הערבית של פלסטינים החיים בישראל. העמותה תרמה לשימור הזהות התרבותית של החברה הערבית בישראל, בייחוד של בני נוער, ובמיצוב מקומה המרכזי של השפה הערבית בחיי היומיום בישראל.

פרסום זה הופק בתמיכה כספית של האיחוד האירופי. התכנים הם באחריותו הבלעדית של ארגון עמק שווה ואינם בהכרח משקפים את עמדותיו של האיחוד האירופי.

ממומן בשיתוף
האיחוד האירופי

הקדמה

מסמך זה בוחן שימור של אתרי מורשת המזוהים עם המורשת של עם ישראל לעומת שימור של אתרי מורשת המזוהים עם תרבויות מיעוטים בישראל. המסמך מחולק לשני חלקים. הראשון בוחן את מדיניות הממשלה בשימור ופיתוח של אתרי מורשת לא יהודיים מתוך התמקדות במערכות החוקים, הפרויקטים הממשלתיים, המימון לאתרים וחלוקת התקציב הממשלתי. החלק השני מציג את עבודות השימור בשנים האחרונות בשלוש ערים עתיקות: באר שבע, רמלה ויפו. הערים הללו שונות זו מזו במעמד הסוציו-אקונומי, ולמעמדן יש השפעה ישירה על חוזקם של המנגנונים העירוניים המאפשרים את הניהול שלהן ואת מעמדן הסמלי בחברה הישראלית בכללותה; אך הן דומות זו לזו בכך שהתפתחותן ההיסטורית מלמדת על חשיבותן של אוכלוסיות לא יהודיות להתפתחות הארץ לאורך הדורות. בחינה של המשאבים שהושקעו בפיתוח אתרי המורשת של שלוש הערים האלה מלמדת כיצד מערכות החוקים המסדירות את פעולת השימור, הארגונים הפועלים מכוחם והעיריות מתמודדים עם עברה המורכב של ישראל.

לטענתנו, מסמך זה מלמד כי קיימת הטיה מובנית במערכות חוקים אלו. הטיה זו מעודדת חלוקה לא שוויונית של המשאבים המיועדים לפיתוח אתרי מורשת בישראל: מצד אחד היא מאפשרת התמקדות באתרים המייצגים מורשת יהודית של המרחב. מצד שני היא מעודדת את ההתעלמות והמחיקה של אתרים המייצגים מורשת לא יהודית של המרחב.

חלק ראשון:

מערכת החוקים המסדירה את החיזוק של אתרי מורשת ושימורם

בישראל יש שני חוקים הקובעים את אופן החלוקה של תקציבים לחיזוק של אתרי מורשת: חוק העתיקות (1978) ותיקון 31 לחוק התכנון והבנייה (1965).¹

חוק העתיקות

חוק העתיקות נחקק בשנת 1978 ונועד להחליף את חוק העתיקות המנדטורי שנחקק בשנת 1920. לחוק יש השפעה מכרעת על חלוקת התקציב הממשלתי המיועד לחיזוק אתרי מורשת. סעיף 1 בחוק העתיקות מגדיר עתיקה:

1. נכס, בין תלוש ובין מחובר, שנעשה בידי אדם לפני שנת 1700 לספירה הכללית, לרבות דבר שהוסף לו לאחר מכן והוא חלק בלתי נפרד ממנו;

2. נכס, כאמור בפסקה (1), שנעשה בידי אדם החל בשנת 1700 לספירה הכללית, והוא בעל ערך היסטורי והשר הכריז שהוא עתיקה;

3. שרידים זואולוגיים ובוטניים מלפני שנת 1300 לספירה הכללית.

באתרים בנויים חלוקה כרונולוגית זו יצרה הבחנה גם ביחס לאתרים שנבנו לפני 1700 לסה"ן ולאחריה. אתרים שנבנו לפני שנה זו זוכים להגנה מפני פעולות פיתוח העלולות לפגוע בהם. בהתאם לסעיף 5 בחוק:

עתיקה (שנבנתה לפני 1700 לסה"ן) שנתגלתה או שנמצאה בישראל [...] יהיו היא והשטח שבו נמצאה או נתגלתה והדרוש לשמירתה לפי הגבולות שיקבע המנהל, לנכס המדינה.

כלומר, בהתאם לסעיף זה, כל אתר המוגדר עתיקה הוא רכוש המדינה, גם אם הוא נמצא בשטח שבבעלות פרטית. כפועל יוצא, הטיפול בעתיקות

קשיים בשני החוקים

חוק העתיקות (1978) ותיקון 31 לחוק התכנון והבנייה (1991) מעוררים קשיים במערכת השימור של מבנים עתיקים, ובייחוד אתרים היסטוריים (שנבנו לאחר שנת 1700). ראשית, בשל העובדה שהמימון לשימור אתרים היסטוריים הוא באחריות הרשות המקומית, רשויות שמשאביהן מוגבלים אינן יכולות לממן את עבודות השימור. במקרים רבים הרשויות יעדיפו להשקיע את תקציביהן בנושאים הקשורים בהתנהלות היום-יומית של תושביהן, לדוגמה שיפור תשתיות וחינוך. כפועל יוצא, אתרי מורשת, ובעיקר אתרי מורשת שאינם מזוהים עם מרבית האוכלוסייה ביישוב, זוכים לתקצוב נמוך ונותרים מוזנחים.⁵

ההבדל בתהליך השימור בין אתרים ארכאולוגיים לאתרים היסטוריים הוא בין השאר במידת יכולתו של הציבור להשפיע על ההחלטות. כפי שהובהר מעלה, רשות העתיקות היא המחליטה הבלעדית באילו מקרים לקדם שימור של אתרים ארכאולוגיים ובאילו מקרים לאשר את הריסתם. לעומת זאת, השמירה על אתרים היסטוריים כפופה לחוק התכנון והבנייה. בהתאם לסעיף 3 בתיקון 31 לחוק, "דין תוכנית לשימור אתרים, כדין תוכנית מתאר מקומית" – כלומר תוכנית שימור של אתר היסטורי כרוכה אפוא באישורה בוועדות תכנון והיא פתוחה לעיון הציבור ולהתנגדויות.⁶

הבדלים גדולים בין אתרי עתיקות לאתרים היסטוריים קיימים גם בהליך הסדרת ההגנה עליהם: בהתאם לחוק העתיקות, כל מבנה שנבנה לפני שנת 1700 זכאי להגנה מפני פעולות פיתוח בלא קשר לערכים ההיסטוריים הגלומים בו; לעומת זאת, על מנת למנוע פגיעה במבנים היסטוריים (שנבנו לאחר שנת 1700), על הרשות המקומית להכריז שהוא מבנה לשימור. הבחנה זו מספקת בידי כל רשות מקומית את הכוח להרוס מבנים ואתרים שהערכים ההיסטוריים שהיא מייחסת להם אינם עולים בקנה אחד עם האופן שבו היא תופסת את מורשת המרחב.⁷ באופן זה שני החוקים יוצרים היררכייה בחשיבות ההיסטורית והסמלית בין שכבות שונות באותו האתר. לדוגמה, בגן הלאומי ציפורי חפירות ארכאולוגיות התמקדו בחשיפת העיר שהתקיימה באזור בתקופה הרומית הקדומה והמאוחרת – שבהן הייתה העיר אחד המרכזים החשובים של האוכלוסייה

הוא באחריות המדינה. עם זאת, תקנות העתיקות (אגרות למתן אישור פעולות [2001]) הן סדרה של תקנות אשר מקנות לרשות העתיקות את היכולת לאכוף את חוק העתיקות וקובעות כי כל החלטה בעניין טיפול באתרי עתיקות נתונה לשיקול דעתו של מנהל רשות העתיקות. על פי התקנות, מנהל רשות העתיקות רשאי לחייב יזמים לבצע מגוון פעולות לשם תיעוד עתיקות המצויות בשטח המיועד לפיתוח ושימורן. פעולות אלו כוללות בין השאר חפירת הצלה ארכאולוגית ואף חיוב היזם לשמר את העתיקות שנמצאו במהלך עבודות הפיתוח. החפירות ימומנו על ידי יזם הפיתוח. על פי נתונים שפרסמה רשות העתיקות, כשני שלישים מתקציבה בשנים 2018–2019 מימנו יזמים פרטיים על ידי חפירות הצלה.²

תיקון 31 לחוק התכנון והבנייה

חוק העתיקות אינו מספק הגנה לאתרים שנבנו לאחר שנת 1700 (להלן: מבנים היסטוריים). כפועל יוצא, מאז הקמת המדינה אתרים רבים שיש להם חשיבות היסטורית וסמלית ונבנו לאחר שנה זו נהרסו לצורכי פיתוח. בין השאר, יש לציין כפרים פלסטיניים רבים שתושביהם ברחו או גורשו מהם בשנת 1948, וכן אתרים שיש להם ערך סמלי בתולדות התנועה הציונית – אחד מהם הוא הגימנסיה העברית הרצליה. מבנה זה נבנה בקצה רחוב הרצל בתל אביב ובמשך שנים רבות היה המבנה הבולט ביותר בעיר וסמל לבנייה של בית לאומי חדש לעם היהודי בישראל. בשנת 1959, למרות מחאה ציבורית גדולה, נהרס המבנה על מנת לאפשר את המשך התפתחותה של העיר.³

בעקבות ביקורת גוברת כנגד מצב עניינים זה, בשנת 1991 חוקקה הכנסת את תיקון 31 לחוק התכנון והבנייה, ובו נקבע כי הרשות המקומית אחראית לשימור האתרים ההיסטוריים שבתחומה. כל רשות מקומית נדרשת ליצור רשימה של מבנים המיועדים לשימור ולמצוא את התקציבים הדרושים לשימורם. החלטה זו מפריטה את תהליך השימור של מבנים היסטוריים, משום שכל רשות מקומית יכולה לקבוע לעצמה קריטריונים אילו אתרים ראויים לשימור.⁴

היהודית בגליל – והתעלמו לחלוטין משרידי היישוב הפלסטיני במקום עד שנת 1948, שמוגדרים שכבה היסטורית הכפופה לחוק התכנון והבנייה.⁸

שני החוקים המפורטים לעיל מונעים מדיניות שימור אחידה בישראל. כפועל יוצא, ארגונים רבים, בהם גם ארגונים לא ממשלתיים, המקדמים שימור של אתרי מורשת מבקשים לקדם אינטרסים אידיאולוגיים צרים. להלן נציג את הגופים העיקריים הפועלים בישראל לקידום השימור של אתרי מורשת.

גופים הפועלים מטעם חוק העתיקות ותיקון 31 לחוק התכנון והבנייה

רשות הטבע והגנים

תפקידה של רשות הטבע והגנים הוא הסדרה וניהול של גנים לאומיים ושמורות טבע בישראל, שהם כ-25% משטחי הארץ. רשות הטבע והגנים היא תוצר של איחוד בין שתי רשויות קודמות – רשות שמורות הטבע ורשות הגנים הלאומיים – בעקבות חקיקת חוק גנים לאומיים, שמורות טבע, אתרים לאומיים ואתרי הנצחה (תשנ"ח-1998).⁹ על פי החוק היא כפופה למשרד להגנת הסביבה. בשנת 2018 תקציבה היה כ-320 מיליון ש"ח.¹⁰

על פי סעיף 24(א) בחוק, "משהוכרז שטח כגן לאומי או כשמורת טבע תהיה ההכרזה עדיפה על פני כל ייעוד אחר של אותו שטח". כלומר, למעט זכויות קניין שהיו קיימות בשטח לפני שהוכרז גן לאומי, כל פעולה בשטחו של גן לאומי או שמורת טבע תלויה באישור של רשות הטבע והגנים. אישורה נדרש גם בהחלטה על שימור של אתרי מורשת – ארכאולוגיים או היסטוריים – ופתיחתם והנגשתם לקהל הרחב. כפועל יוצא, רשות הטבע והגנים היא אחד מגופי התכנון החשובים בישראל, בייחוד משום שרבים מהשטחים הפתוחים בישראל נמצאים בשליטתה.

עם זאת רשות הטבע והגנים אינה בעלת הקרקע בשטחים המוכרזים גנים לאומיים ושמורות טבע, אלא היא משתפת פעולה עם בעלי הקרקע

כדי לאפשר את תפעול הגנים והשמורות. במרבית המקרים רשות הטבע והגנים פועלת מול רשות מקרקעי ישראל, שהיא הבעלים של מרבית הקרקעות בישראל. ישנם מקרים שבהם רשות הטבע והגנים פועלת מול גופים לא ממשלתיים, לדוגמה החברה לפיתוח קיסריה בגן הלאומי קיסריה והכנסייה הפרנציסקנית בגן הלאומי הר תבור.

רשות העתיקות

רשות העתיקות כפופה למשרד התרבות והספורט. בשנת 2018 תקציבה היה 318 מיליון ש"ח, מתוכם רק 59 מיליון ש"ח הגיעו ממשרד התרבות והספורט. בשנת 2019 קיבלה רשות העתיקות ממשרד התרבות והספורט 71 מיליון ש"ח מתוך תקציב כולל של 426 מיליון ש"ח.¹¹ שאר תקציבה ממומן על ידי יזמים פרטיים המבקשים לבצע עבודות פיתוח באזורים המוגדרים אתר ארכאולוגי מוכרז, ורשות העתיקות מפקחת שהם לא יהרסו אתרי עתיקות. מצב זה עלול ליצור תלות של רשות העתיקות ביזמים ולפגוע ביכולתה לקבל החלטות ענייניות.

מנהל השימור ברשות העתיקות הוקם בשנת 2009 (על בסיס תחום השימור שהוקם כחלק מרשות העתיקות בשנת 1988). תפקידו להתוות את מדיניות השימור של מורשת התרבות הבנויה והלא-בנויה של ישראל, ובאחריותו לוודא כי שרידים המייצגים את כלל התרבויות שהתקיימו בישראל יזכו לשימור ויוצגו לקהל הרחב.¹² לצורך מסמך זה בחנו את האתרים שמנהל השימור מפרסם שהיו בהם עבודות. מצאנו 98 אתרים, אך כל העבודות בהם התבצעו בשנים 2001-2016, ואין כל מידע על פעולות שימור שמנהל השימור קידם בשנים האחרונות. מתוך 98 אתרים, 27 משקפים מורשת יהודית, 24 הם אתרים המשקפים מורשת לא יהודית (17 אתרים נוצריים ו-7 אתרים מוסלמיים). כל 47 האתרים האחרים הם אתרי מורשת כללית הכוללים אתרים ארכאולוגיים רב-שכבתיים שמוצגים בהם שרידים מתקופות שונות (גרף 1).¹³ נתונים אלו מלמדים כי במהלך השנים האלה מנהל השימור פעל ברוח החוק. אף שאין מידע עדכני על פעילותו, יש לשער כי מגמות אלו נמשכו גם בשנים האחרונות.

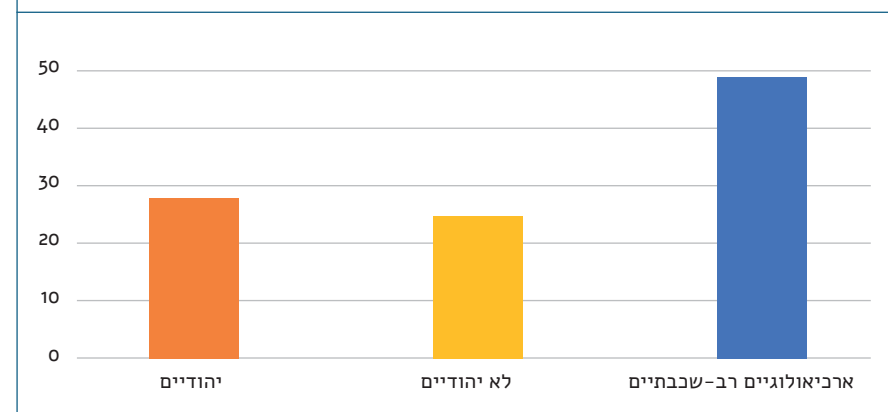
לאגף מורשת יש נוהל עבודה ברור ומסודר בבחירת אתרי המורשת שייכללו בתוכנית העבודה שלו: בשלב הראשון האגף מפרסם בעיתונות קול קורא לגופים אשר בבעלותם, בניהולם או באחזקתם אתרים הראויים להיחשב נכסי מורשת לאומית ואשר נדרשים לשדרוג, פיתוח והעצמה. חשוב להדגיש כי הגשת הצעה לפיתוח של אתר מורשת במסגרת קול קורא זה היא תנאי סף לקבלת תקציב מהמשרד. הקול הקורא יוצא אחת לחמש שנים. את ההצעות בוחנים בוועדות מומחים וכן בוועדת היגוי בין-משרדית שמורכבת מנציגים של משרדי ממשלה.¹⁸

בהתאם לתנאי המכרז, רק גופים שיש להם אחריות ישירה על אתר מסוים, כלומר עיריות מקומיות או גופים כמו קרן קיימת לישראל ורשות הטבע והגנים, יכולים להציע אתרים לתוכנית. מאחר שמרבית האתרים הללו מנוהלים על ידי רשויות ממשלתיות, מדיניות זו עשויה להפלות קבוצות מיעוט בלתי מיוצגות בחברה, ובראשן החברה הערבית. עדות לכך אפשר למצוא בדבריו של רן ישי, מנכ"ל המשרד בשנים 2016–2019, שבהם הסביר כי הקול הקורא הקודם שהוציא המשרד, המכונה תוכנית מורשת א', יועד לפיתוח של אתרי מורשת יהודיים בלבד.¹⁹ ראוי לציין גם כי לאורך השנים שניים מתוך שלושת המנכ"לים של המשרד היו מזהים עם עמותות ימין. המנכ"ל הראשון של המשרד, דביר כהנא, עבד עד לפני שנים אחדות בעמותת אלע"ד. על פי עדותם של בכירים שעסקו בפיתוח העיר ירושלים, במהלך שנות כהונתו הוא קידם מיזמים ששירתו את עמותת אלע"ד יותר מאשר את העיר ירושלים.²⁰ גם מרדכי בניטה, אשר כיהן כמנכ"ל המשרד בשנים 2019–2020, היה בעבר מנכ"ל ישיבת עטרת כהנים (עטרת ירושלים) – ישיבה הממוקמת ברובע המוסלמי בעיר העתיקה בירושלים והיא חלק מפעילותה של עמותת עטרת כהנים, הפועלת לייחוד העיר העתיקה ושכונת סילוואן.²¹

תוכנית ציוני דרך

אחד ממיזמי הדגל של המשרד לירושלים ומורשת מאז הקמתו הוא תוכנית ציוני דרך. ראשיתה בשנת 2010, עוד לפני הקמת המשרד.²² התוכנית הוקמה בעקבות ביקורת גוברת בחברה הישראלית כנגד ההזנחה של אתרי מורשת לאומית בישראל ופעלה מטעם משרד ראש הממשלה.

גרף 1: אתרי המורשת שבהם עבד מנהל השימור בשנים 2001–2016

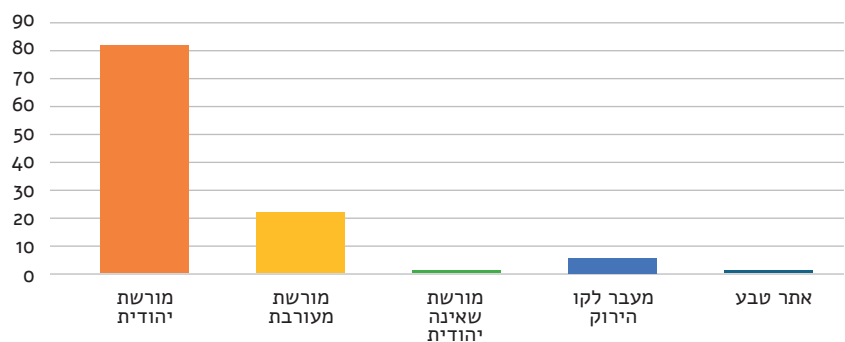

משרד ירושלים ומורשת

מאז הממשלה ה-24 בראשותו של יצחק שמיר כיהנו שרים שתפקידם היה פיקוח על ענייניה של ירושלים. עד שנת 2015 שרים אלו היו כפופים למשרד ראש הממשלה, וסמכויותיהם ותקציביהם היו מוגבלים. בשנת 2015, לאחר כינונה של הממשלה ה-34 בראשותו של בנימין נתניהו, הוחלט ליצור משרד עצמאי ששמו משרד ירושלים והתפוצות ושונה לאחר מכן למשרד ירושלים ומורשת. מאז תקציבו עולה בהתמדה.¹⁴ בשנת 2019 תקציבו הכולל של המשרד היה כ-144 מיליון ש"ח.¹⁵ למשרד שני אגפים האחראיים על שני התחומים המרכזיים שהמשרד אמון עליהם: אגף ירושלים, האחראי על פיתוח העיר בתחומי התיירות, הכלכלה, ההייטק והתרבות תוך כדי צמצום פערים בין השכונות בעיר; אגף מורשת, שתפקידו הוא טיפול בנכסי מורשת לאומיים על ידי חשיפתם לקהל הרחב, שימורם, שחזורם ופיתוחם מצפון הארץ ועד לדרומה.¹⁶ בשנת 2019 התקציב של אגף ירושלים היה 65 מיליון ש"ח, והתקציב של אגף מורשת 79 מיליון ש"ח. אגפי המשרד מקבלים תקציבים נוספים עבור פרויקטים שהם אחראיים עליהם.¹⁷

התפתחות היישוב הציוני בארץ וכן אתרים שהתרחשו בהם אירועים חשובים בתולדות המפעל הציוני (בתי ראשונים ביישובים, היכל העצמאות, מצודת כ"ח); רק 21 אתרים ברשימה משקפים מורשת שאפשר לקשור למגזר היהודי וגם למגזר הלא יהודי בישראל. חמישה אתרים נמצאו מעבר לקו הירוק, ואתר אחד נוסף היה אתר טבע (מערת התאומים בשפלת יהודה) (גרף 2). אף אתר אינו משקף מורשת לא יהודית באופן בלעדי.²⁷

גרף 2: סוגי המורשת המשתקפים באתרים הארכאולוגיים וההיסטוריים בהצעתה של תוכנית ציוני דרך

לכאורה, 23 האתרים המשקפים מורשת כללית של הארץ הם ייצוג נכבד של המורשת הלא יהודית בישראל. ואולם 12 מתוכם הם אתרים ארכאולוגיים כמו קיסריה, מגידו, בית שאן וערד. אלה מלמדים על התרבויות והעמים הרבים שיישבו את הארץ לאורך הדורות. 11 אתרים משקפים תהליכי מודרניזציה שהתרחשו בישראל בעת המודרנית, בהם רכבת העמק ותחנת הרכבת בירושלים. ואולם, סלילת הרכבת אינה משקפת התפתחות של אחד המיעוטים, לדוגמה היישוב הפלסטיני בארץ בתקופה זו, אלא תהליכים רחבים יותר במרחב אשר השפיעו על כלל האוכלוסיות שחיו בו. על כן הרשימה מלמדת על חוסר שוויון מובנה בפעולתה של תוכנית ציוני דרך כבר בראשית ימיה.

עם הקמת משרד ירושלים ומורשת הוחלט להעביר את ניהולה למשרד זה.²³ עם זאת, לפחות עד שנת 2019 תקציב התוכנית ניתן ממשרד ראש הממשלה, וכך משרד ראש הממשלה שומר על מעורבות גדולה בתהליך קבלת ההחלטות של התוכנית.²⁴ מטרת התוכנית לפעול:

לחשיפה, לשימור, לשחזור, לחידוש ולפיתוח נכסי מורשת לאומית מוחשיים ובלתי מוחשיים; לאצירת תכנים בעלי חשיבות היסטורית לאומית והנגשתם לציבור, לרבות באמצעות המרתם לפורמט דיגיטלי; לשמירת המגוון הביולוגי, החי והצומח של ארץ ישראל; לעידוד מעורבות גופים ורשויות העוסקים בנכסי המורשת; להכשרת אנשי מקצוע בתחומי העצמת מורשת; להטמעת תכני מורשת לאומית במערכת החינוך וההשכלה הגבוהה וכן בקרב חיילי ומפקדי צבא ההגנה לישראל; וכן פעולות נוספות הנדרשות להעצמת תכני המורשת הלאומית בשיח הציבורי במדינת ישראל.²⁵

ביקורות רבות הוטחו בתוכנית מראשיתה. אחת הביקורות העיקריות הייתה שלמרות רצונה המוצהר לאחד את העם באמצעות פיתוח של אתרי מורשת משותפים, האתרים היחידים שזכו לתמיכתה היו אתרים אשר חיזקו את המורשת הציונית והתעלמו מאתרים אשר ייצגו קבוצות זהות אחרות בחברה, לדוגמה הקהילה החרדית ואזרחים ערבים ישראלים.²⁶ בהקשר זה חשוב להדגיש כי אומנם למדינה יש זכות לקדם תוכניות שתכליתן השימור של אתרי מורשת של מגזר אחד בחברה, אך אם אין תוכניות מקבילות לקידום ושימור של אתרי מורשת של מגזרים אחרים יש בכך טעם לפגם.

בחינה של האתרים הכלולים בתוכנית מאששת את הביקורת. ברשימה הראשונית הופיעו 150 אתרים. האתרים חולקו לקבוצות: אתרים ארכאולוגיים והיסטוריים; אתרים המחזקים את המורשת הבנויה של הארץ; מוזאונים, ארכיונים, אוספים ואנדרטאות; מורשת בלתי גשמית. לצורך מסמך זה בחנו איזו מורשת מייצגת קבוצה של 100 אתרים ארכאולוגיים והיסטוריים: 81 משקפים מורשת יהודית בלעדית – בתי כנסת עתיקים (למשל ברעם, אום אל-קנאטיר ועוד), אתרים ארכאולוגיים הנתפסים כמשקפים את המורשת היהודית של הארץ באופן בלעדי (למשל בית שערים ומצדה), אתרים היסטוריים המשקפים את

בחינה של רשימת האתרים אשר קיבלו תקציב לפיתוחם בתוכנית זו מחזקת את הביקורת. אתרים אלו מסודרים ברשימה לפי סדר כרונולוגי של התקופות המיוצגות בהם, אך השמות של התקופות ברשימה אינם השמות המדעיים המקובלים במחקר הארכאולוגי וההיסטורי, אלא הם מדגישים את הקשר היהודי לארץ. לדוגמה, תקופת הברונזה והברזל, פרק זמן הנפרס על יותר מ-3,000 שנה, מכונה תקופת המקרא. שם זה נבחר משום שבמחקר נהוג לטעון כי בתקופת הברזל התקיימו ממלכת ישראל ויהודה. מינוח זה מתעלם מהתמורות הגדולות שהתרחשו במרחב בתקופות אלו שאינן קשורות להתפתחות שתי הממלכות וכן מהתמורות בתקופה זו החורגות מתקופת התקיימותן של שתי הממלכות. באופן דומה, התקופה הביזנטית והתקופה המוסלמית הקדומה והמאוחרת מאוגדות יחד תחת הכותרת תקופת המשנה, התלמוד וימי הביניים – וגם היא אינה מבטאת את תפקידם החשוב של השליטים הביזנטיים והמוסלמים בהתפתחות הארץ.²⁸

לא מפתיע שגם פירוט האתרים המופיעים בכל אחת מהתקופות מתמקד באופן בלעדי בתקופות קיום שאפשר ללמוד מהן על נוכחות היהודים בארץ לאורך הדורות. חשוב להדגיש שבדברים אלו אין טענה שהנוכחות היהודית בארץ ישראל חסרת חשיבות או שיש להתעלם ממנה, אלא שבתוכניות ראוי למצוא דרכים לעורר תשומת לב גם לקבוצות לא יהודיות במרחב והכרה בהן.

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

המועצה לשימור היא עמותה פרטית למחצה שהוקמה בשנת 1984 בשם "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות" בחסות החברה להגנת הטבע. בשנים הראשונות לקיומה התרכזה פעילותה בקידום חקיקה שנועדה להבטיח את ההגנה והשימור של אתרים שאינם מוגדרים אתרים ארכאולוגיים על פי חוק העתיקות. כאמור, מאבק זה נשא פרי בשנת 1991 עם חקיקת התיקון ה-31 לחוק התכנון והבנייה. לאחר חקיקת התיקון החלה המועצה לשימור להתמקד בקידום המודעות לחשיבות השימור של אתרים היסטוריים (שנבנו לאחר שנת 1700). בשנת 2008 שינתה העמותה את שמה למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, והקשר בינה ובין החברה להגנת הטבע נותק.²⁹

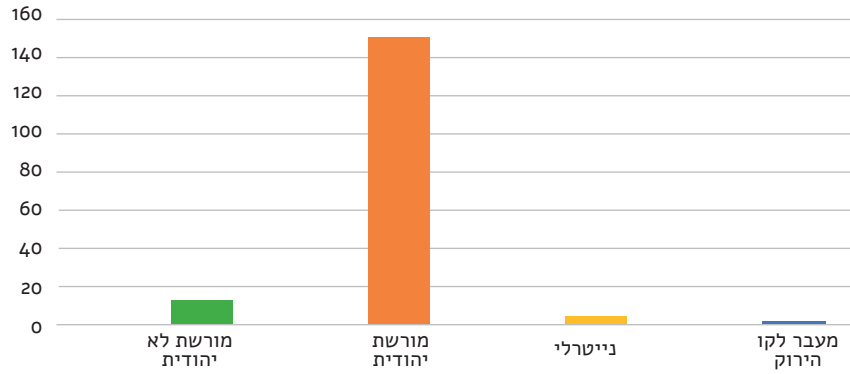
למועצה לשימור אין כל סמכות סטטוטורית, ואף על פי כן היא אחד הגופים האחראיים על שימור אתרים היסטוריים – היא יוזמת ומקדמת פעולות שימור של מבנים ואתרים ברחבי הארץ וגם מובילה מאבקים כנגד פעולות פיתוח שלתפיסתה מסכנות מבנים היסטוריים. במצב זה שאין גוף ממשלתי המעוגן בחוק שימור ברור, המדינה יכולה לקדם עבודות שימור על ידי העברת תקציבים למועצה לשימור ולשלוט באתרים, בתכנים ובאופי השימור, אך יכולתה של המועצה לבקר את מדיניות הממשלה מוגבלת מאוד בגלל התלות הכלכלית והיעדר מנגנון חוקי המסדיר את עבודתה. למשל, בשנת 2018 מתוך תקציב כולל של 65 מיליון ש"ח, כ-20 מיליון ש"ח מימנה המדינה.³⁰

המועצה לשימור מחולקת לשבעה מחוזות: שישה מהם אחראיים על השימור לפי חלוקה לאזורים גאוגרפיים, והשביעי מוגדר מחוז מיעוטים. מחוז המיעוטים הוקם בשנת 2008 במטרה לקדם את השימור של אתרי מורשת של קבוצות מיעוט במדינה.³¹ סקירה של תקציבי המחוזות בשנים 2010–2016 מלמדת כי אף שמאז 2013 חלה עלייה מסוימת בתקציב של מחוז המיעוטים, התקציב שלו הוא מהקטנים ביותר מכלל המחוזות (גרף 3).³² באופן דומה, מאז 2008, לאחר שהוקם מחוז המיעוטים, גדל הפער בין מספר אתרי המורשת היהודיים שנבחרו לעבור שימור לבין אתרי מורשת לא יהודיים שנבחרו לעבור שימור (גרף 4).³³

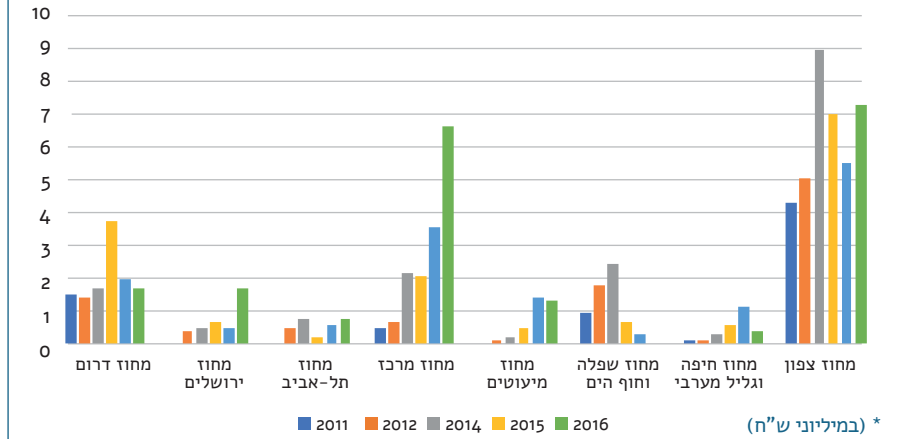
זאת ועוד, באתר האינטרנט של המועצה לשימור מופיעים 166 אתרים, ומעיון בהם מתברר כי הפיתוח של 148 מהם הדגיש היבטים של מורשת יהודית, ואילו פיתוח של 13 בלבד הדגיש היבטים של מורשת לא יהודית. כמו כן, 4 אתרים היו אתרים ניטראליים, אשר אינם מייצגים מורשת יהודית או ערבית ואתר אחד נמצא מעבר לקו הירוק (גרף 5).³⁴

גרף 5: מספר האתרים המוזכרים באתר לפי הקשר למורשת

גרף 3: התקציב של מחוזות המועצה לשימור בשנים 2011-2016*

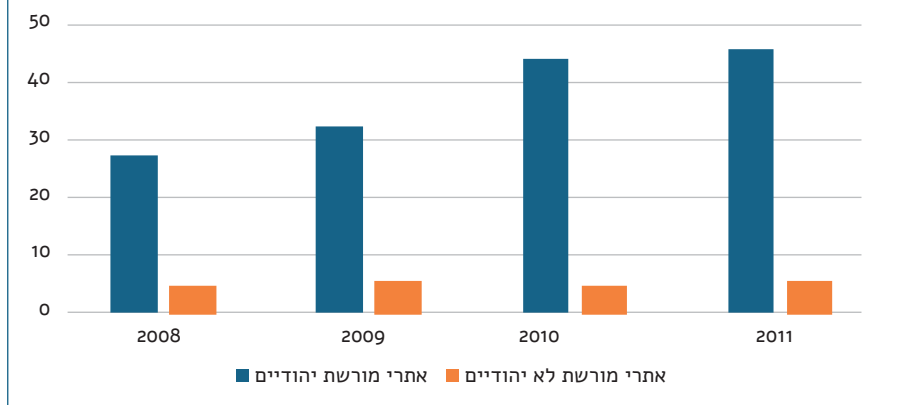

משרד התיירות

משרד התיירות אחראי על גיבוש מדיניות כלכלית לשם ניהול מיטבי של ענף התיירות בישראל. בהקשר זה חשוב לציין שהמשרד עוסק לא רק בפיתוח של אתרי מורשת אלא גם בפיתוח של כלל אתרי התיירות – בהם אתרים הכוללים פעילות ימית, חיי לילה, אטרקציות ועוד.

אחת הדרכים שבהן משרד התיירות מפתח אתרי תיירות בישראל היא יצירת מנגנון של ערי ליבה תיירותיות: ירושלים, אילת, מצפה רמון, עכו, נצרת, טבריה וכל קו החוף במרחק 300 מטר מקו המים, מלבד רצועת החוף של הרצליה, תל אביב-יפו ובת ים. על פי חוזר מנכ"ל משרד התיירות משנת 2019, 70% מכלל תקציב הפיתוח של תשתיות תיירות העומד לרשות המשרד מיועדים לערים אלו. ערים אלו זכאיות להגיש בקשות רבות יותר לתמיכה של משרד התיירות בפיתוח תשתיות תיירות: ערי הליבה (מלבד ערי קו החוף) יכולות להגיש עד 8 בקשות בשנה; רשויות בקו החוף יכולות להגיש עד 3 בקשות בשנה, אך לא יאושרו להן יותר מ-2 בשנה; יתר הרשויות רשאיות להגיש בקשה להשתתפות של משרד התיירות ב-2 פרויקטים בשנה, אך משרד התיירות לא יתמוך ביותר מפרויקט אחד בכל שנה.³⁵

גרף 4: מספר האתרים שהושקעו בהם כספים בשנים 2008-2011

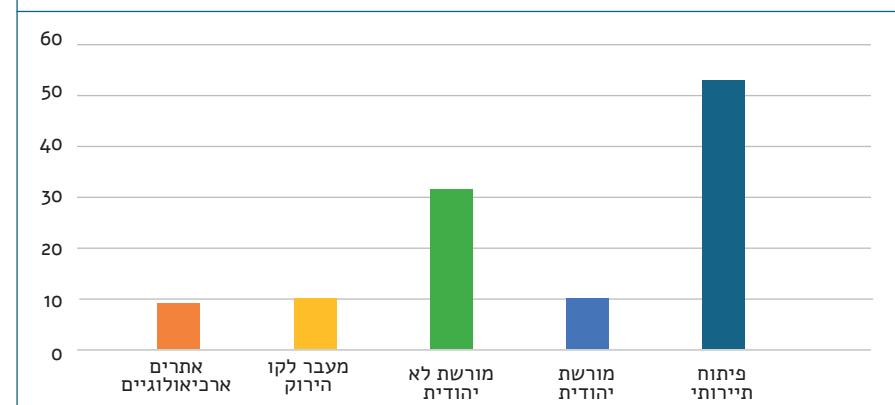

בחינה של מערכת החוקים המסדירה את הליכי השימור בישראל מלמדת כי קיים ניסיון לחלוקה שוויונית של המשאבים המושקעים בפיתוח אתרי מורשת בין קבוצות זהות בחברה. ואולם מרבית הארגונים הפועלים מתוקף חוקים אלו אינם מקדמים חלוקה שוויונית. אחת הסיבות העיקריות לכך היא ההיררכייה שחוק העתיקות ותיקון 31 לחוק התכנון והבנייה יוצרים בין אתרים ארכאולוגיים לאתרים היסטוריים. חוקים אלו אינם מאפשרים ליצור שוויון בין ההשקעה הכספית בפיתוח של אתרי מורשת יהודיים ולא יהודיים, ובחינת המיזמים שגופים כמו המועצה לשימור ותוכניות כדוגמת ציוני דרך השקיעו בהם כסף מלמדת זאת בבירור. זאת ועוד, נוסף לתוכניות אלו, המתפרסות על כל חלקי הארץ, קיימות תוכניות פיתוח נקודתיות המדגישות את המורשת של אתר או מרחב ספציפי. ואולם גם מיזמים אלו נועדו לפתח מורשת יהודית בלבד. לדוגמה, בין טבריה לבין הגן הלאומי בית שערים הוקם בשנים האחרונות מסלול הליכה בשם שביל הסנהדרין. שביל זה פותח על ידי רשות העתיקות ואפשר פיתוח והנגשה של אתרים המלמדים על נוכחות יהודים בגליל בתקופה הביזנטית, אך בפיתוחו אין ביטוי לעדויות על ההשפעה של תרבויות אחרות על התפתחות האזור.³⁷ אף שכלל התוכניות הללו חשובות, הן מדגישות את המחסור החריף בתוכניות לפיתוח אתרי מורשת לא יהודיים. בעיה זו בולטת עוד יותר לנוכח הניתוח של תהליכי הפיתוח של שלוש ערים היסטוריות: רמלה, באר שבע ויפו.

הרשימה של ערי הליבה התיירותיות כוללת מוקדי תיירות רבים המתבססים על פיתוח אתרים המשמרים סוגים רחבים של מורשת. על מנת לבחון באיזו מידה חלוקה היררכית זו אכן מאפשרת שימור של אתרי מורשת של קבוצות זהות מגוונות ניתחנו את אופן פעולתה של החברה הממשלתית לתיירות, המשמשת זרוע הביצוע של משרד התיירות.

על פי אתר האינטרנט של החברה הממשלתית לתיירות, נכון לספטמבר 2020 היא מעורבת בפיתוח של 115 אתרים (גרף 6).³⁶ 10 מהם נמצאים מעבר לקו הירוק. מכיוון שמסמך זה מתרכז בשימור של אתרי מורשת בתוך הקו הירוק, לא נרחיב עליהם כאן. מתוך 105 האתרים הנוותרים, 10 משמרים מורשת יהודית. 32 אתרים משמרים מורשת לא יהודית. 9 אתרים הם אתרים ארכאולוגיים. בכמה מהם ההתמקדות בשכבות הקדומות שלהם מאפשרת התעלמות מהשרידים של כפרים פלסטיניים שהתקיימו בהם עד 1948. 54 אתרים נוספים הם אתרים שכל התכלית לפיתוח שלהם היה הפיתוח של תשתית התיירות שלהם. באתרים אלה, הכוללים את ההקמה של טיילות ומצפורים וכן את הפיתוח של ערים עתיקות שונות כמו יפו, טבריה ועכו, לא התמקדו במורשת של מרחבים אלה אלא בהפיכתם לאטרקציות מושכות קהל.

גרף 6: קטיגוריות האתרים שזכו להשקעה על ידי החברה הממשלתית לתיירות

חלק שני: מקרי מבחן

רמלה

רקע היסטורי

רמלה הוקמה בראשית תקופת האסלאם בארץ ישראל, במאה ה-8 לסה"ן כחלק מניסיונה של השושלת האומאית לבסס את שליטתה באזור. הקמתה שימשה את שליטי הח'ליפות האומאית כדי לקדם שתי מטרות: מצד אחד הם ניסו לייצר המשכיות במערכות המנהליות של המרחב – לדוגמה, שמה של פרובינקייה פלסטינה, שבה הוקמה העיר רמלה, שונה לשם ג'ונד פלסטין. אולם מלבד זאת לא היו שינויים מרחיקי לכת בצורת המנהל של המחוז;³⁸ מצד אחר, לאחר התבססותם של השליטים האומאיים הם ביקשו לבדל את עצמם מקודמיהם, בעיקר השליטים הביזנטיים, ולבסס מורשת עצמאית משלהם במרחב – רמלה הוקמה על החולות צמוד לבירת המחוז הקודמת, לוד, במטרה מוצהרת להחליף אותה, ובהוראת השלטונות הועברו אל רמלה מרבית התעשיות שעד אותה תקופה היו בלוד וגם חלק גדול מאוכלוסיית העיר. לצליינים שצעדו אז מיפו לירושלים ועצרו לנוח ברמלה לא היה צורך לעצור גם בלוד הסמוכה.

בתוך שנים מועטות הייתה רמלה לעיר המרכזית של המרחב. שיא תפארתה היה במאה ה-10–11 לסה"ן, אז היא התפרסה על פני כ-4 קמ"ר. ההיסטוריון בן המאה ה-10 אל-מוקדסי תיאר אותה כאחת הערים המפוארות ביותר בעולם באותה תקופה. לאורך שנות קיומה של העיר נבנו בה מפעלי בנייה מהמרשימים בישראל: אמת מים הובילה מים לעיר ממעיינות המים ליד תל גזר, הנמצאים כ-10 ק"מ מרמלה,³⁹ ואת המים אגרו בתוך מערכת בריכות הפזורה בכל רחבי העיר; המסגד הלבן בעיר ככל הנראה נבנה עם הקמתה ושימש כמסגד הגדול של העיר.⁴⁰

שתי רעידות אדמה, בשנת 1038 ובשנת 1068, פגעו פגיעה קשה בעיר, וממנה היא לא הצליחה להתאושש. אומנם העיר נבנתה מחדש לאחר רעידות האדמה הללו, אך בממדים קטנים הרבה יותר, ומרכזת עבר

בקילומטר מזרחה – מאזור המסגד הלבן לאזור העיר העתיקה של רמלה כיום.⁴¹ עם זאת, העיר המשיכה לשמש מוקד עירוני במרחב, ולאורך השנים נבנו בה כנסיות ומסגדים. לכל אורך קיומה הייתה רמלה עיר רבת-תרבותית שחיו בה קהילות גדולות של מוסלמים, נוצרים, יהודים, קראים ושומרונים.

תוכניות פיתוח בעיר

רמלה בעיר רבת תרבותית המשיכה להתקיים ברציפות אל תוך המאה ה-20. בשנת 1948 היא נכבשה על ידי כוחות צה"ל במבצע דני. מתוך 17,000 תושבי העיר נותרו רק כ-400, והם רוכזו בשכונה אחת בעיר שנודעה בשם "גטו רמלה".⁴² במקום התושבים הישנים שוכנו ברמלה תושבים חדשים שהגיעו לישראל בגלי ההגירה הגדולים לאחר הקמתה. לאורך השנים לא הושקעו תקציבים משמעותיים בפיתוח העיר והיא הייתה לעיר ענייה בתחתית המדדים הסוציו-אקונומיים בישראל. על פי המדד הסוציו-אקונומי שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מפרסמת, בשנת 2019 שויכה רמלה לאשכול 4 מתוך 10.⁴³ בשנת 2018 חיו ברמלה כ-75,000 תושבים. 57,000 מתוכם יהודים ו-18,000 ערבים.⁴⁴

אף שבעיר קיימים מבנים מונומנטליים שחשיבותם ההיסטורית להבנת התפתחות המרחב תחת השלטון האסלאמי רבה, העירייה כמעט שלא השקיעה כספים בפיתוח שלהם. למעשה, עד הקמתה של רשות העתיקות בשנת 1990 התקיימו בעיר רק 5 חפירות ארכאולוגיות. רק לאחר הקמתה של רשות העתיקות והגברת האכיפה על פעולות בנייה באתרי עתיקות מוכרזים החלו להתגלות פרטים נוספים על עברה של העיר, אולם עד היום טרם התקיימה בעיר חפירת מחקר נרחבת.

גם הפיתוח התיירותי בעיר לוקה בחסר, ולא קיימת תוכנית כוללת לפיתוח התיירות בעיר. בשנת 2016 שר התיירות דאז יריב לוין הבטיח להשקיע כספים בפיתוח ושדרוג של אתרי התיירות המרכזיים בעיר. בעקבות זאת הושקעו כספים בפיתוח אתרים נקודתיים, בהם בריכת הקשתות. ההתמקדות באתרים מסוימים בלא תוכנית כוללת מונעת מהעירייה בחינה מדוקדקת של אתרי המורשת המרכזיים של העיר והכנת תוכניות כדי לשלב אתרים בתהליכי פיתוח רחבים יותר. כפועל יוצא,

אתרים רבים המשקפים את המורשת המוסלמית והפלסטינית של העיר מוזנחים ואף נמחקים. לדוגמה חמאם רדואן שבמרכז העיר העתיקה של רמלה: זהו מבנה מרשים המתוארך לתקופה העות'מאנית. היום חדר המבוא שלו חשוף ומגודר, אך שאר חלליו קבורים מתחת לחניון של אולם אירועים סמוך. בשל מיקומו המרכזי הוחלט לאפשר את השימור והפיתוח של האתר, אולם בסופו של דבר החלטה זו לא יצאה אל הפועל.⁴⁵ גם בשטח המגודר הפתוח של החמאם העוברים והשבים משליכים פסולת וקבלני בניין באזור מרוקנים אליו פסולת בניין באופן בלתי חוקי.

גם הרובע הארמני בעיר סובל מהזנחה. על פי עדויות היסטוריות, מאז התקופה הצלבנית היה ברמלה קהילה ארמנית ברובע משלה. בשנת 2001 החליטה העירייה להרוס חלקים גדולים של הרובע על מנת להקים חניון לבאי השוק שבקרבת מקום.⁴⁶ כיום מבקרים חדי עין המגיעים לאזור יכולים להבחין בשרידי המבנים המפוארים במקום, אך בלא כל שימור גם הם נהפכים לעיי חורבות. נדמה כי בלי להפחית בחשיבות המובנת ביצירת מקומות חנייה למבקרים המגיעים לשוק של רמלה, אילו הייתה תוכנית סדורה וכוללת לפיתוח העיר ולשימור אתרי המורשת שלה, לכל הפחות היו נבחנות חלופות אחרות.

שרידי הרובע הארמני ברמלה

חמאם רדואן

העיר העתיקה באר שבע

רקע היסטורי

העיר באר שבע נמצאת בנגב הצפוני. על פי חפירות ארכאולוגיות, ההתיישבות הראשונה באזור הייתה בתקופה הכלקוליתית (4000–6000 לפסה"ן) לאורך התוואי של נחל באר שבע. מאז הייתה התיישבות לא רציפה באזור, בהתאם לשינויי אקלים ולשינויים בגידול הדמוגרפי הכללי במרחב. לדוגמה, במהלך התקופה הרומית הוקם באזור מחנה רומי והוא היה גרעין של עיר. העיר התקיימה עד לתקופה האסלאמית הקדומה.⁴⁷

בתקופה המוסלמית המאוחרת ובתקופה העות'מאנית מרבית האוכלוסייה באזור באר שבע והנגב הייתה בדואית נוודית, ובבאר שבע לא הייתה עיר. רק בסוף המאה ה-19, בעקבות פתיחת תעלת סואץ, התעורר עניין מחודש בבאר שבע. באותה העת הוקמה בבאר שבע עיר מחוז. זוהי העיר היחידה שהוקמה מהיסוד על ידי השלטונות העות'מאניים בארץ ישראל במהלך תקופת שלטונם. העיר הייתה מתוכננת בקפידה, ונסללה בה מערכת כבישים המסודרים בדגם של שתי וערב. לאורך הכבישים סומנו חלקות בגדלים קבועים. העיר התפתחה במהירות למרכז המנהלי של כל אזור הנגב והוקמו בה מבני שלטון ומוסדות חינוך ותרבות – בין השאר מבנה המשטרה, בית המושל והמסגד הגדול. במלחמת העולם הראשונה נסללה מסילת רכבת בין באר שבע לרמלה כדי להקל על מעבר של כוחות צבא.⁴⁸

העיר המשיכה להתפתח גם לאחר שנכבשה על ידי הבריטים בשנת 1917 וגם לאחר שנכבשה על ידי מדינת ישראל בשנת 1948. במהלך השנים שכונות חדשות הוקמו סביב העיר העתיקה,⁴⁹ והיא המשיכה לשמש מרכז מסחרי של באר שבע עד שנת 1990 – אז הוקם הקניון הראשון בעיר. קהל הלקוחות ובעלי העסקים עזבו את העיר העתיקה והיא הוזנחה.

תוכניות פיתוח בבאר שבע

על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה באר שבע משויכת לאשכול הסוציו-אקונומי 5⁰. נכון לשנת 2018 חיו בה 209,000 תושבים, מתוכם 203,500 יהודים וכ-5,500 ערבים.⁵¹ מאז ראשית שנות ה-2000 יש תנופת פיתוח אדירה בבאר שבע – הכוללת בניית שכונות חדשות,⁵² הרחבה של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב שבשטחה⁵³ והקמת אזור חדש לתעשיית היי-טק וסייבר.⁵⁴ יש גם תוכניות להעביר את המרכז של חילות המודיעין לאזור באר שבע.⁵⁵ כל אלו אמורים לתרום להמשך התפתחותה של העיר ולשגשוגה בשנים הקרובות.

במסגרת תוכניות אלו עיריית באר שבע מקדמת גם פיתוח של מתחמי בילוי חדשים בעיר. העיר העתיקה נבחרה להיות אחד ממתחמי בילוי אלו. תוכניות הפיתוח של העיר העתיקה מכוונות לשמר את הדגם התכנוני של העיר שנבנתה בתקופה העות'מאנית ואת המבנים שנבנו בה בתקופה ההיא ולאפשר פיתוח מחודש של העיר העתיקה באמצעות הפיכתה למוקד לפעילויות פנאי אשר ימשוך תיירים ואת תושבי באר שבע והסביבה.⁵⁶ לצורך כך העירייה מקדמת בשיתוף משרדי ממשלה את השיקום והשימור של המבנים בעיר.⁵⁷ ואולם משרדים אלו וגופים אחרים, בהם המועצה לשימור, לא השתתפו בעיצוב מדיניות השימור והפיתוח של העיר העתיקה אלא התמקדו בתמיכה בפרויקטים נקודתיים.

בכל רחבי העיר העתיקה של באר שבע מפוזרים אתרים היסטוריים המשקפים את המורשת של באר שבע כעיר עות'מאנית וערבית בצד אתרים המשקפים את המורשת היהודית והציונית של העיר. באר שבע היא אחד מהמקרים יוצאי הדופן של שילוב בין שימור של מורשת לא יהודית ובין תהליכי פיתוח עירוני. דוגמה לכך היא הטיפול במתחם של המסגד הגדול של העיר ובית המושל, שבעבר שימשו כמרכז המנהלי של העיר. לאחר הקמת המדינה שימש המסגד כבית מעצר, ומשנת 1953 היה למוזיאון ארכיאולוגי. המוזיאון נסגר בשנת 1992. בשנת 2002 הגיש מרכז עדאלה עם ארגוני זכויות אדם וקהילה אחרים בנגב עתירה בבג"ץ כנגד החלטתה של העירייה להקים במסגד הגדול של העיר מוזיאון. בעתירה נטען כי אף שבבאר שבע חיים 10,000 תושבים מוסלמים אין בעיר אף מסגד אחד. הם ביקשו לאפשר את הכשרתו של המסגד

המוזאון ביקשו לשמר את התוכנית המקורית שלו. שלט שמוצב מחוץ למוזאון מסביר את חשיבותו ההיסטורית. עם זאת, תערוכות האומנות שהוצגו בו לאורך השנים מציגות כמעט אך ורק אומנים יהודים, ואין כל ניסיון לקדם תערוכות ופעילויות שיבטאו הכרה בעבר המורכב של המבנה ושל באר שבע בכללותה.⁶⁰

ממול למתחם המסגד ובית המושל יש כניסה לגן אלנבי. גן זה ניטע בשנת 1902 וזכה לארגון מחדש בשנת 1915 בהוראתו של ג'מאל פאשה, המושל הצבאי של מחוז סוריה. זהו הגן הציבורי הראשון שנפתח בבאר שבע, ואחד הראשונים שהוקמו בארץ כולה. בשנת 1923, כשש שנים לאחר כיבוש באר שבע על ידי האימפריה הבריטית, הוצב על עמוד במרכז הגן פסל של הגנרל אלנבי, אשר פיקד על הכוחות הבריטיים שכבשו את ארץ ישראל. הפסל נהרס במהלך מהומות המרד הערבי הגדול בשנת 1936. במסגרת עבודות שיקום של הגן בשנת 2007 הציבה העירייה העתק של הפסל. היום מבקרים בגן יכולים להתרשם מיופיו ומהסברים מפורטים על תולדותיו.

שלטי הסבר באתרים היסטוריים בבאר שבע

לתפילה מחדש, אולם העירייה התנגדה משום שלטענתה פתיחת המסגד עלולה לעודד אלימות. בית המשפט קיבל את טענת העירייה, למרות דעת מיעוט של השופט סלים ג'ובראן, אך חייב את העירייה שהמוזאון שייפתח במסגד יהיה מוזאון לתולדות האסלאם. בשנת 2014, לאחר יותר מעשור של מאבקים משפטיים, נפתח במקום מוזאון לתרבות האסלאם ועמי המזרח.⁵⁸

מתבקש לאפשר לקהילה המוסלמית בבאר שבע להשתמש במסגד למטרות פולחן, אך זה לא התרחש. עם זאת, ראוי לציין כי עבודות השימור, שהיו חלק מהעבודות להסבת המסגד למוזאון, דאגו לשמר את מראה המבנה ואת העיטורים והכתובות בו אשר מעידים כי בעבר הוא אכן שימש כמסגד. כמו כן חוברת שניתנת לכל באי המוזאון מספקת הסברים מפורטים על תולדות המבנים. החוברת מוגשת בעברית, בערבית ובאנגלית.

בשנה שבה נפתח המוזאון לתרבות האסלאם ועמי המזרח במסגד הגדול לשעבר של באר שבע נפתח גם מוזאון הנגב לאמנות במבנה שבתקופה העות'מאנית היה בית המושל.⁵⁹ עבודות השימור במבנה לקראת פתיחת

המסגד הגדול בבאר שבע. כיום משמש כמוזיאון לתרבות האסלאם ועמי המזרח.

אנדרטה לזכר הלוחמים העות'מאניים שנהרגו בלחימה נגד הבריטים במלחמת העולם ה-1

יש לציין גם את השימור של תחנת הרכבת הטורקית של באר שבע, היום תחנת הרכבת משמשת כבית קפה ומתחם להופעות. מחוץ לה הוצבה אנדרטה לזכר הלוחמים העות'מאניים שנהרגו בזמן שהגנו על העיר מהכוחות הבריטיים.

חשוב לציין כי קיים ניסיון לקדם את השימור של המורשת היהודית והציונית של העיר: במרכז העיר העתיקה הוצב שלט בסמוך לחניון שבו התקיים קונצרט פתוח בניצוחו של המלחין היהודי האמריקאי לאונרד ברנשטיין לאחר כיבוש העיר. בקונצרט נכחו חיילים ישראלים רבים שהשתתפו זמן קצר לפני כן בלחימה.

בשנת 2013 הוקם מדרום לעיר העתיקה מרכז מבקרים. במהלך ההקמה חפירות ארכאולוגיות במקום חשפו באר שנחפרה בתקופה הצלבנית.⁶¹ אף על פי כן הבאר מוצגת לציבור הרחב כבאר שנחפרה על ידי אברהם אבינו כ-2,500 שנה לפני כן, בתקופת הברונזה התיכונה. מרכז המבקרים, במימון התוכנית ציוני דרך, מבקש למתג את עצמו כמרכז שילדים יוכלו לערוך בו טקסי בר מצווה ולהתחבר אל שורשיהם היהודיים, ולפיכך מייחס את הבאר לאברהם.

אם כן, העיר באר שבע בחרה דרך ייחודית לשמר את הממצאים שבתחומה ולהציגם באופן שמציג מורשות של שלל קבוצות וזהויות שנמצאו באזור בעבר ובהווה.

רקע היסטורי

יפו היא אחת הערים העתיקות בארץ ישראל. לחשיבותה יש סיבות אחדות. ראשית, המפרץ הטבעי לאורך חוף הים של העיר אפשר להקים נמל מרכזי במקום; קרבתה של העיר לדרך הים, שחיברה בין מצרים לסוריה, הפכה את יפו למרכז כלכלי מרכזי במרחב; נמל יפו הוא הנמל הקרוב ביותר לירושלים, ובזכות קרבה זו העיר יפו הייתה לנקודת מעבר של מרבית הצליינים הנוצרים שביקשו לעלות לירושלים.⁶²

לאורך ההיסטוריה ידע היישוב ביפו עליות וירידות. על פי העדויות הארכאולוגיות העיר הייתה מרכז פוליטי ומנהלי בתקופת הברונזה המאוחרת (1500–1200 לפסה"ן), והאימפריה המצרית, אשר שלטה באותה תקופה בארץ כנען, הקימה במקום עיר מבוצרת. חפירות באזור המוכר היום בשם גן הפסגה חשפו חלקים מעיר זו.⁶³ על פי כתביו של ההיסטוריון הרומאי יוסף בן מתתיהו, בתקופה החשמונאית נכבשה העיר על ידי הממלכה החשמונאית ושימשה עיר הנמל המרכזית שלה, עד שנכבשה על ידי הרומאים.⁶⁴

העיר הייתה מרכז עירוני עד כיבושה של ארץ ישראל בידי הכוחות המוסלמיים במאה ה-7, אך לאחר מכן ירדה קרנו של הנמל בעיר ובעקבות זאת של העיר כולה. העיר הוחרבה על ידי הסולטן הממלוכי בייברס כדי למנוע מהצלבנים להשתלט עליה שוב וליצור נקודת כניסה נוחה לכוחות צלבניים נוספים. במסע הכיבושים של נפולאון בשנת 1799 תוארה העיר ככפר דייגים קטן.⁶⁵

במאה ה-19 החלה פריחה מחודשת של העיר. במהלך תקופה זו נמל יפו היה לנמל המרכזי במרחב, הוא שימש עוגן כלכלי של העיר, והעיר הייתה למרכז עירוני רב-תרבותי. עד סוף המאה ה-19 הייתה יפו למרכז הכלכלי והתרבותי החשוב במרחב,⁶⁶ והעיר התגאתה באוכלוסייה רב-תרבותית – מוסלמים, נוצרים ויהודים חיו בה בשיתוף פעולה וכבוד הדדי.⁶⁷ בעקבות זאת, במחצית השנייה של המאה ה-19 חלה בעיר

תנופת פיתוח גדולה: החומות שהקיפו את העיר העתיקה פורקו, ושכונות חדשות החלו להיבנות מסביב לה. שכונות אלו נבנו על פי דגמים תכנוניים מודרניסטיים אשר יובאו מאירופה. אחת מהשכונות הייתה אחוזת בית, היא הוקמה בשנת 1908 ולימים התפתחה לעיר תל אביב.⁶⁸ במהרה הפכה תל אביב משכונה של יפו לעיר מתחרה. בזמן שתל אביב הייתה למרכז העירוני של התנועה הציונית, יפו שימשה מרכז עירוני של החברה הפלסטינית. על כן כיבוש יפו בשנת 1948 וסיפוחה בשנת 1951 הם מהסמלים לתבוסה הפלסטינית ולניצחונה של מדינת ישראל.

ביכר השעון לאחר סיום העבודות לשיקומה

תוכניות פיתוח בעיר

על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, העיר תל אביב-יפו ממוקמת באשכול הסוציו-אקונומי 8; נכון לשנת 2018 חיו בעיר כ-451,000 תושבים – 431,000 מתוכם יהודים ו-20,000 ערבים.⁶⁹ מרבית תושביה הערבים חיים ביפו.

תל אביב-יפו היא אחת הערים המבוססות והעשירות בישראל, אולם יפו לא נהנתה מעושר זה ונחשבה בחברה הישראלית היהודית לשכונת עוני ופשע. בשנות ה-90 של המאה ה-20 מגמה זו השתנתה: עיריית תל אביב-יפו החלה לקדם תוכניות לפיתוח יפו כמרכז תיירות. הן כללו שימור של רבים מהמבנים שסימלו את הפיכתה של יפו למרכז עירוני של החברה הפלסטינית בראשית המאה ה-20. לדוגמה, תוכניות לשיקום של כיכר השעון, אשר נבנתה בסוף המאה ה-19 בכניסה לעיר ובה בית המושל (סראיה), תחנת משטרה ובית מעצר (קישלה), המסגד הגדול של העיר (מסגד מחמודיה) ומגדל השעון, שעל שמו קרויה הכיכר ונבנה לציון חצי יובל לשלטונו של הסולטן עבד אלחמיד השני. כמו כן, ניתן למנות תוכניות לפיתוח הנמל – המנוע הכלכלי שאפשר את התפתחותה של יפו, ובעקבותיה של תל אביב.⁷⁰

כאמור, את התוכניות הללו קידמו עיריית תל אביב-יפו והחברה הממשלתית לתיירות, הזרוע הביצועית של משרד התיירות, אולם גופים רבים ביקשו לקחת חלק בהחלטות כיצד לשמר את אתרי המורשת בעיר, ורצון זה של הגופים להיות מעורבים בתהליך בא לידי ביטוי בהגשת התנגדויות. דוגמה ראשונה לכך היא ההתנגדויות לתוכניות הפיתוח והשימור של כיכר השעון והמבנים בה. כפי שצוין מעלה, כיכר השעון נבנתה בסוף המאה ה-19 בכניסה חדשה שניתנה לעיר בעקבות התפשטותה. בשנת 2005 החליטה העירייה להסב את הייעוד של מבנה הקישלה, אשר שימש המטה של מרחב יפתח של משטרת ישראל, למלון יוקרה.⁷¹ כנגד תוכנית זו הוגשו שתי התנגדויות.

התנגדות ראשונה הגישה המועצה לשימור. לטענתה תוספות הבנייה שאושרו ליזמי המבנה יפגמו בצביון ההיסטורי של כיכר השעון, משום שהמבנים המוגבהים במתחם יסתירו את צריח התפילה (המינראט) של מסגד מחמודיה ממי שמגיע לאזור מכיוון צפון.⁷² התנגדות שנייה לתוכנית הייתה מטעם המועצה המוסלמית העליונה ביפו – לטענתה המלון שעתיד לקום במתחם הקישלה ייבנה על שרידים של בית קברות מוסלמי שהתקיים במקום עד ראשית המאה ה-20. ואולם רשות העתיקות, אשר ביצעה במקום חפירות הצלה, טענה כנגד שלא נמצאו במקום קברים ועל כן אישרה את הבנייה. בשני המקרים בית המשפט דחה את טענות המתנגדים.⁷³

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל גם הגישה התנגדות לתוכנית השימור בנמל יפו משום שלפי התוכנית בית הטרמינל בנמל ייהרס – מבנה זה היה שער הכניסה לכל מי שנכנס לארץ ישראל דרך הנמל, אולם העירייה טענה בתגובה כי מצב השתמרותו של המבנה גרוע ביותר, והמשאבים הכלכליים שיש להשקיע על מנת לשמר את המבנה אינם מצדיקים את המאמץ.⁷⁴ לטענת המועצה לשימור, למבנה זה יש ערכים היסטוריים ואדריכליים מהמעלה הראשונה, והיא הציעה להפוך אותו למוזאון לתולדות העליות הציוניות לארץ ישראל ובכך לייצר עוגן כלכלי נוסף שיאפשר את הפיתוח של נמל יפו ושל העיר בכללותה.⁷⁵ בתום תהליך ארוך שכלל ערעור בכל הערכאות הכריע בג"ץ לטובת עמדתה של עיריית תל אביב-יפו ואישר את הריסת המבנה.⁷⁶ בחודש יולי 2020 החל תהליך הריסתו.⁷⁷

ממסך זה בחן את מדיניות ההשקעה בפיתוח אתרי מורשת לא יהודיים בישראל ואת יישומה. מאז הקמת המדינה, השימור של אתרי מורשת הוא חלק חשוב בתהליך עיצוב הזהות של החברה הישראלית. בדומה למדינות רבות בעולם, רשויות המדינה שהיו אחראיות על ההחלטה אילו אתרים לפתח השקיעו את עיקר משאביהן בפיתוח של אתרי מורשת המחזקים את הקשר של הקבוצה ההגמונית בחברה, ובמקרה זה העם היהודי, לארץ. כתוצאה מכך אתרי מורשת המייצגים קבוצות זהות לא יהודיות הוזנחו ואף נהרסו.

כפי שעולה מהנתונים המוצגים כאן, מצב עניינים זה החמיר עם חקיקת תיקון 31 לחוק התכנון והבנייה בשנת 1991. על פי תיקון זה כל עירייה רשאית לקבוע מהי מדיניות השימור בשטחה. לכאורה על ידי כך לעיריות שהאוכלוסייה בהן מרקע אתני-לאומי שונה מהרוב במדינה ניתנת האפשרות להדגיש היבטים מגוונים של המורשת הרב-תרבותית הקיימת במדינת ישראל. אולם למעשה, התיקון לחוק יצר שתי מערכות חוקים נפרדות – האחת לשימור אתרים ארכאולוגיים, הזכאים להגנה מיידית מפני פעולות פיתוח העלולות לפגוע בהן; האחרת לשימור אתרים היסטוריים, שיש להוכיח את חשיבותם. יצירת שתי מערכות חוקים נפרדות פוגעת במיוחד בשימור של אתרי מורשת המייצגים קבוצות מיעוט חסרות ייצוג וכוח בחברה. על פי רוב לקבוצות אלו חסרים המנופים הכלכליים והפוליטיים הדרושים כדי לשמר את אתרי המורשת הללו. אכן, בשנים האחרונות צצות תוכניות רבות שמטרתן לשמר אתרי מורשת יהודיים, אך ניכר מחסור מתמשך במשאבים כלכליים שישמרו אתרי מורשת של קבוצות זהות לא יהודיות בחברה.

מקרי המבחן שהוצגו במסמך זה מדגישים כי מצב זה מתרחש בכל רובדי החברה: בעיריות מבוססות מבחינה כלכלית, דוגמת תל אביב-יפו, ובעיריות חסרות משאבים כלכליים דוגמת רמלה. גם אם יש ניסיון לפתח מבני מורשת המלמדים על העבר הרב-תרבותי המורכב של הערים, כמעט שאין שום ביטוי לתרבויות הלא יהודיות שתרמו להתפתחותן. בהקשר זה ראוי לציין שפרקטיקות השימור ששימשו בתהליכי הפיתוח

בבאר שבע אפשרו לשמר קבוצות זהות מגוונות, ולא רק יהודיות. עם זאת, מקרי המבחן האחרים שהוצגו במסמך זה מלמדים כי תהליכי הפיתוח בבאר שבע הם מקרה יוצא דופן שאינו מעיד על הכלל.

לנוכח כך מתעורר הצורך ליצור מערך לאומי שיקבע מדיניות כוללת לשימור אתרים ארכאולוגיים והיסטוריים ויאפשר ייצוג הולם של כלל התרבויות שתרמו להתפתחותה של ארץ ישראל. קידום של יוזמה זו לא רק יעשיר את הידע הקיים בישראל על התרבויות שהתקיימו בה אלא גם ייצור מנופי תיירות אשר יוכלו לקדם שגשוג של כלל האוכלוסיות החיות במדינה.

מראי מקום

1. על המורכבויות שחוקים אלו יוצרים בשדה החיזוק והשימור של אתרי מורשת בישראל ראו נועה הייזלר-רובין, 2018. [השימור בישראל: מעשה ותוכן](#), עמק שווה.
2. [דין וחשבון שנתי על פי חוק חופש המידע](#), רשות העתיקות.
3. יוסי קליין, 2011. האמריקניזציה של תל אביב: פרשת הריסתה של הגימנסיה העברית "הרצליה" לטובת הקמת גורד-השחקים הישראלי הראשון "מגדל שלום מאיר" (1959-1966), ירושלים: כרמל.
4. יוסי לוי, 1991. "חוק התכנון והבניה (תיקון מס' 31) (תוכניות לשימור אתרים), התשנ"א-1991: עקרונותיו וחידושו (ההיבט המשפטי)", בתוך יוסי שביד, מייקל טרנר, חומי נובנשטרן ויוסי פלדמן (עורכים), שימור מבנים ואתרי התיישבות: היבטים ערכיים ומשפטיים, מקווה ישראל וחיפה: המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות, החברה להגנת הטבע ומרכז מחקר למורשת הארכיטקטורה, הטכניון, עמ' 18-25.
5. גדעון קורן, 2012. "חקיקת השימור והרפורמה בחוק התכנון והבניה - לאן פנינו?", אתרים: המגזין 2, עמ' 51-56.
6. טובי פנסטר, 2007. "זיכרון, שייכות, ותכנון מרחבי בישראל", תיאוריה וביקורת 30, עמ' 189-212.
7. Tovi Fenster, 2018. "Creative Destruction in Urban Planning Procedures: The Language of 'Renewal' and 'Exploitation'", *Planning Theory and Practice* 19(4), pp. 496-513
8. Joel Bauman, 2004. "Tourism, the Ideology of Design, and the Nationalized Past in Zippori/Sepphoris, An Israeli National Park", in Yorke Rowan and Uzi Baram (eds.), *Marketing Heritage: Archaeology and the Consumption of the Past*, Walnut Creek: AltaMira Press, pp. 3-23
9. יוסי כץ, 2004. לעצור את הדחפור: הקמתם של הכלים המוסדיים לשמירת ערכי הטבע, הנוף והמורשת ההיסטורית של מדינת ישראל, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
10. [רשות הטבע והגנים](#), מפתח התקציב.
11. [דין וחשבון שנתי על פי חוק חופש המידע](#), רשות העתיקות.
12. [מדיניות רשות העתיקות לשימור מורשת התרבות הבנויה: עקרונות כלליים](#), רשות העתיקות.
13. [רשימת הפרויקטים](#), מנהל השימור. נכון ל-2020. 1.8. לפירוט מלא של האתרים עליהם התבסס גרף זה ראו נספח 1.
14. [משרד ראש הממשלה והסעיפים הצמודים לו: הצעת תקציב לשנת הכספים 2019 ודברי הסבר](#), משרד ראש הממשלה, עמ' 84.
15. [ירושלים ומורשת - פיתוח](#), מפתח התקציב.
16. [אודות](#), משרד ירושלים ומורשת.
17. [מישיבת הוועדה המיוחדת ליישום הנגשת-המידע הממשלתי ועקרונות שקיפתו לציבור](#), פרוטוקול 135, מושב שלישי, הכנסת ה-20, כנסת פתוחה, 23.5.2018.
18. [נוהל עבודה של אגף מורשת](#), משרד ירושלים ומורשת.
19. [מישיבת הוועדה המיוחדת ליישום הנגשת-המידע הממשלתי ועקרונות שקיפתו לציבור](#), פרוטוקול 135, מושב שלישי, הכנסת ה-20, כנסת פתוחה, 23.5.2018.
20. ניר חסון, 6.2.2015. [מה עומד בראש מעייניו של מנכ"ל המשרד לענייני ירושלים. פעיל ימין שמונה על ידי בנט](#), הארץ.

21. [מרכזי בניטה](#), ויקיפדיה.
22. [החלטת ממשלה: העצמת תשתיות מורשת לאומית: תוכנית מורשת](#), תוכנית מס' 1412, הממשלה ה-32, משרד ראש הממשלה, 21.2.2010.
23. [החלטות ממשלה: הקמת משרד ירושלים ומורשת והעברת שטחי פעולה. החלטה מס' 46](#), משרד ראש הממשלה.
24. [משרד ראש הממשלה והסעיפים הצמודים לו: הצעת תקציב לשנת הכספים 2019 ודברי הסבר](#), משרד ראש הממשלה, עמ' 84.
25. [אודות](#), תוכנית ציוני דרך.
26. גילי איזיקוביץ', 19.4.2010. [תוכנית המורשת הלאומית: צבי האוזר, המוציא לפועל](#), הארץ.
27. [מתווה פעולה לשיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית](#), משרד ראש הממשלה. לעיון ברשימת האתרים הכלולים בגרף זה ראו נספח 2.
28. [תקופות](#), ציוני דרך.
29. קרן מטרני, 2008. "הנכס השמור" ויחסו לסביבה: המקרה של המרכז העירוני הישן של תל אביב, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן; נילי שחורי ולאה שמיר שזאן, 2016. ניהול מערכת של השימור: שימור המורשת הבנויה ברשות המקומית, מקווה ישראל: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
30. [המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל](#), גיידיסטאר: אתר העמותות של ישראל.
31. [מתוזמם](#), המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
32. המידע שהשתמשנו בו לצורך הכנת גרף נאסף מתוך דוחות שנתיים שפרסמה המועצה לשימור באתר [גיידיסטאר: אתר העמותות של ישראל](#).
33. המידע שהשתמשנו בו לצורך הכנת גרף זה נאסף מתוך דוחות שנתיים שפרסמה המועצה לשימור באתר [גיידיסטאר: אתר העמותות של ישראל](#). לעיון ברשימת האתרים הכלולים בגרף זה ראו נספח 3.
34. [אתרי המורשת](#), המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. לבחינה של האתרים הכלולים בגרף זה ראו נספח 4.
35. [הוראות המנהל הכללי](#), משרד התיירות, 2019.
36. [פרויקטים](#), החברה הממשלתית לתיירות. לפירוט מלא של האתרים הכלולים בגרף זה ראו נספח 5.
37. [שביל הסנהדרין](#), רשות העתיקות.
38. גדעון אבני, 2008. "היפה בערים": רמלה בתקופה המוסלמית הקדומה: סקירה ארכיאולוגית", קדמוניות: כתב עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא 135, עמ' 2-11.
39. אמיר גורדלזני, 2008. "אמת המים האומית לרמלה", קדמוניות: כתב עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא 135, עמ' 11-16.
40. מרים רוזן-איילון, 2008. "לתולדות המסגד הלבן", קדמוניות: כתב עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא 135, עמ' 51-55; קטרין ציטרין-סילברמן, 2008. "מינרט המסגד הלבן: התבוננות", קדמוניות: כתב עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא 135, עמ' 56-64.
41. שמעון גת, 2008. "החורבן הנעלם של רמלה הקדומה", קדמוניות: כתב עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא 135, עמ' 65-69.
42. מג'ולן בידאס, ענת משה, ר'עדה אל-נבולסי ויובל תמרי, 2004. [זכרות את אל רמלה](#), זכרות.
43. [רשימת האשכולות](#), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. האשכולות הסוציו-אקונומיים מודדים את הרמה חברתית-כלכלית של רשויות מקומיות והם מחולקים על בסיס נתונים דמוגרפיים, רמת

- חיים, השכלה וחינוך, תעסוקה, אבטלה וגמלאות. מתוך תמיר אגמון, 2016. [המדד החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: תיאור וניתוח השימוש בו להקצאת תקציבים לרשויות המקומיות ותיאור מדדים נוספים](#), הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
44. [רמלה – נתונים כלליים, שנת 2018](#), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
45. [חמאם רדואן](#), מחלקת התיירות בעיריית רמלה.
46. [הכניסה הארמנית ברמלה](#), Yoavview: view of point different a.
47. פטר פביאן ויצחק גלעד, 2010. [באר שבע \(מתחם C\)](#), חדשות ארכיאולוגיות 122; דוידה אייזנרג-דגן וסבטלנה טליס, 2020. [באר שבע \(מתחם C\)](#), חדשות ארכיאולוגיות 132.
48. אילן גל פאר, 1991. "הקמת באר שבע בתקופה העות'מנית", בתוך גדעון ביגר ואלי שילר (עורכים), באר שבע ואתריה, ירושלים: אריאל, עמ' 31-37; פנחס פיק, 1991. "כיבוש באר שבע במלחמת העולם הראשונה", בתוך גדעון ביגר ואלי שילר (עורכים) (שם), עמ' 38-44.
49. הילה טל, 1991. "הקמת באר שבע העברית", בתוך גדעון ביגר ואלי שילר (עורכים) (שם), עמ' 53-63.
50. [רשימת האשכולות](#), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
51. [באר שבע – נתונים כלליים, שנת 2018](#), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
52. שרון טל, 2018. [מתחילת 2018: גידול שיא בהיתרי בנייה בבאר שבע](#), באר שבע-נט: DNA של העיר.
53. דני בלר, 2013. [אוניברסיטת בן גוריון תכפיל את שטחה](#), NRG.
54. [פעילות מערך הסייבר הלאומי בעיר באר שבע – בירת הסייבר בישראל](#), מערך הסייבר הלאומי.
55. אמיר בוחבוט ווינר יגנה, 2020. [7.2. גנץ הנחה לקדם את העברת אמ"ן לנגב: תוצאות המכרז בשבוע הבא](#), וואלה.
56. [שימור עיר עתיקה](#), עיריית באר שבע.
57. [מנהלת העיר העתיקה והתיירות](#), עיריית באר שבע.
58. שני ליטמן, 2014. [12.21. למה המוזיאון "לתרבות האסלאם ועמי המזרח" בבאר שבע מרגיז את המוסלמים?](#), הארץ.
59. [אודות](#), מוזאון הנגב לאמנות.
60. [הבניין](#), מוזאון הנגב לאמנות.
61. אילן גל פאר, 1991. "אתרים בבאר שבע", בתוך ביגר ואלי שילר (עורכים) (לעיל הערה 48), עמ' 75-144.
62. Debra Foran, 2011. "Byzantine and Early Islamic Jaffa", in Aaron A. Burke and Martin Peilstocker (eds.), *The History and Archaeology of Jaffa*, I, Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, pp. 109-120.
63. Aaron A. Burke, 2011. "Early Jaffa: From the Bronze Age to the Persian Period", בתוך בורק ופיילשטוקר (עורכים) (שם), עמ' 63-78.
64. "The Hasmonean Conquest of Jaffa: Chronology and New Background", Evidence, בתוך בורק ופיילשטוקר (עורכים) (שם), עמ' 187-196.
65. Katherine Strange-Burke, 2011. "Mamluk Jaffa: A Note", בתוך בורק ופיילשטוקר (עורכים) (שם), עמ' 127-128.
66. ר'אסם ח'מאסי, 2009. "יאפא: מעיר מרכזית לשכונת שוליים בתל אביב – יפו", בתוך ברוך קיפניס (עורך), תל אביב – יפו: מפרבר גנים לעיר עולם, חיפה: פרדס, עמ' 174-193; רות
- Mark LeVine, 2005. *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine 1880-1948*, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
67. מנחם קליין, 2017. קשורים: הסיפור של בני הארץ, תל אביב: הקיבוץ המאוחד – קו אדום.
68. Hizki Shoham, 2012. "Tel Aviv's Founding Myth: A Constructive Perspective", in Maoz Azaryahu and Ilan Troen (eds.), *Tel Aviv, the First Century: Visions, Designs, Actualities*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 34-59.
69. [תל אביב יפו – נתונים כלליים, שנת 2018](#), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
70. תוכנית היישום לפיתוח התיירות ביפו לשנים 2001-2006, תל אביב: משרד התיירות, החברה הממשלתית לתיירות ועיריית תל אביב-יפו, המישלמה ליפו, 2002.
71. שירי הדר, 2017. [הצצה למלון החדש בכיכר המפורסמת ביפו](#), ynet.
72. מבנה הקישלה – ברחוב דוד רזיאל 22: התנגדות לבקשת הקלה בהיתר בנייה מס' 0710-13, תיק בניין מס' 3002-022. הוגש ב-9.4.2013, הארכיון ההנדסי של עיריית תל אביב-יפו.
73. גוש 7118, חלקה 14, תיק בניין 3002-022, בקשה מס' 0170-03, 22.4.2013. הארכיון ההנדסי של עיריית תל אביב-יפו.
74. נילי ארמוזה, 2015. תיק תיעוד: המבנה הצפוני – נמל יפו, תל אביב: ליר אדריכלים.
75. שמואל גרוג, שמואל גילר ואייל זיו, 2013. טרמינל הנוסעים, נמל יפו – "בית המכס" המנדטורי: תיק תיעוד, מקווה ישראל: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
76. בג"ץ 5974/17, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל נ' המועצה הארצית לתכנון ולבניה, הוועדה לשמירת הסביבה החופית, ממשלת ישראל ועיריית תל אביב-יפו, 29.11.2018.
77. דותן לוי, 2020. [למרות הערב: עיריית ת"א החלה בהריסת בית המכס ביפו](#), כלכליסט.

נספח 1: אתרים בהם עבד מנהל השימור*

יהודי	ירושלים	כנסיית סנטה מריה של האבירים
יהודי	ירושלים	קברי המהנדסים
יהודי	ירושלים	קבר דוד
יהודי	ירושלים	חומות העופל
יהודי	ירושלים	חקל דמא
יהודי	ירושלים	כיכר צה"ל
יהודי	מעוז חיים	בית כנסת במעוז חיים
יהודי	ראשל"צ	מוזיאון לתולדות ראשל"צ
מוסלמי	באר שבע	באר שבע - המסגד הטורקי ובית המושל
מוסלמי	ירושלים	המדרסה במנהרות הכותל
מוסלמי	ירושלים	מקוואות במנהרות הכותל
מוסלמי	ירושלים	קשת וילסון
מוסלמי	ירושלים	חדר החשמונאים
מוסלמי	ירושלים	מעבר הסתרים
מוסלמי	ירושלים	אמת המים החשמונאית במנהרת הכותל
נוצרי	ירושלים	בריכת השילוח
נוצרי	ירושלים	מבנה האבן הגדול
נוצרי	ירושלים	חניון גבעתי
נוצרי	כברי	אמת המים בכברי
נוצרי	תל מגידו	תל מגידו
נוצרי	מודיעין	אום אל עומדאן
נוצרי	מוצא	עמק מוצא
נוצרי	מכבים-רעות	קבר סית מנע

אתר	מיקום	מורשת המוצגת באתר
מערכת מים תת קרקעית	באר שבע	יהודי
שימור פסיפס ברחוב הגיא	בית שאן	יהודי
שימור פסיפס הפורום הביזנטי	בית שאן	יהודי
שימור שרידי גשר מקומי	בית שאן	יהודי
פרויקט בית שאן	בית שאן	יהודי
מחסיה ח' אל-צוייאע	בית שמש	יהודי
שעתוק בית בד	בן שמן - כביש חוצה ישראל	יהודי
צריף הבילויים	גדרה	יהודי
יודפת	יודפת	יהודי
שימור ספינת נבו	מפעלי ים המלח	יהודי
ביצורי יקנעם	יקנעם	יהודי
בית כנסת עדס	ירושלים	יהודי
גן בוני ירושלים	ירושלים	יהודי
דרך חברון	ירושלים	יהודי
הכותל המערבי	ירושלים	יהודי
מבנה המחכמה בכותל	ירושלים	יהודי
בית הכנסת על שם הרב גץ	ירושלים	יהודי
הקארדו בעיר העתיקה ירושלים	ירושלים	יהודי
המקווה המערבי במנהרות הכותל	ירושלים	יהודי

* הנתונים לקוחים מתוך דף הפרויקטים באתר האינטרנט של מנהל השימור ברשות העתיקות

טחנות הקמח בנחל עמוד	נחל עמוד	נוצרי
עבדת	עבדת	נוצרי
עין חניה	עין חניה	נוצרי
שניים ממגדלי השמירה	עכו	נוצרי
שחזור ושיקום בנייה מעץ	תל אביב	נוצרי
מנזר קירי מריה	בית שאן	נוצרי
הכנסייה הביזנטית באתר השומרונים הטוב	השומרונים הטוב	נוצרי
כנסיית בקחוס הקדוש	שוהם	נוצרי
כנסייה ושרידי יישוב ביזנטי	שבי ציון	נוצרי
אשקלון השער הכנעני	אשקלון	רב שכבתי
קיר העמודים בתל אשקלון	אשקלון	רב שכבתי
C מתחם	באר שבע	רב שכבתי
המרכז ההוספיטלרי	עכו	רב שכבתי
חומות היבשה	עכו	רב שכבתי
חמאם אל פאשה	עכו	רב שכבתי
מתקן מים	ציפורי	רב שכבתי
בית הכנסת האר"י	צפת	רב שכבתי
המצודה	צפת	רב שכבתי
אמת המים בקיסריה	קיסריה	רב שכבתי
חורבת פטוט	קרית גת	רב שכבתי
מוזיאון בתי האוסף	תל אביב	רב שכבתי
כיסוי בית המושל המצרי	תל גמה	רב שכבתי
שער הלבנים	תל דן	רב שכבתי
חורבת בית עיטאב	נס הרים	רב שכבתי

בית שאן	בית שאן	ארכיאולוגיה מעורבת
קיסריה	קיסריה	ארכיאולוגיה מעורבת
ארבל	גליל מזרחי	ארכיאולוגיה מעורבת
הר ניתצאי	גליל מזרחי	ארכיאולוגיה מעורבת
תל מגידו	מגידו	ארכיאולוגיה מעורבת
ציפורי	ציפורי	ארכיאולוגיה מעורבת
תל לכיש	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה מעורבת
תל ערד	מדבר יהודה	ארכיאולוגיה מעורבת
תל דן	גליל עליון	ארכיאולוגיה מעורבת
תל חצור	גליל	ארכיאולוגיה מעורבת
תל גזר	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה מעורבת
תל באר שבע	באר שבע	ארכיאולוגיה מעורבת
חורבת מדרס	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה נוצרית
בית הקברות היהודי ביפו	יפו	מורשת יהודית
העיר העתיקה ובית הכנסת סניור	טבריה	מורשת יהודית
בית אלומות - מורשת הרמב"ם	טבריה	מורשת יהודית
בית הכנסת עדס	ירושלים	מורשת יהודית
מקדשי מעט: אמנות יהודית ועברית בבתי כנסת		מורשת יהודית
רכבת העמק בין חיפה לצמח	גליל	מורשת כללית
תחנת רכבת צמח	גליל	מורשת כללית
תחנת הרכבת הראשונה בירושלים	ירושלים	מורשת כללית
מחצבות ראש העין	ראש העין	מורשת כללית
בית בוסל	צפת	מורשת מעורבת
בתי המעברה והמחנה הבריטי	ראש העין	מורשת מעורבת

מצודת הונין	מרגליות	רב שכבתי
חורבת זנקלה	מטה יהודה	רב שכבתי
מערת צדקיהו	ירושלים	רב שכבתי
פסיפס לוד	לוד	רב שכבתי
הקירקוס המזרחי	קיסריה	רב שכבתי
תל אבל בית מעכה	מטולה	רב שכבתי
תל יזרעאל	קיבוץ יזרעאל	רב שכבתי
תל כנרת	בכנרת	רב שכבתי
תל סייפן	קיבוץ רמת דוד	רב שכבתי

הסחנה	הסחנה	רב שכבתי
חורבת מדרס	שפלת יהודה	רב שכבתי
חורבת ענים	בגדה המערבית	רב שכבתי
התיאטרון הרומי	טבריה	רב שכבתי
פארק ברקו	טבריה	רב שכבתי
חומות ירושלים	העיר העתיקה ירושלים	רב שכבתי
בית הכנסת החורבה	ירושלים	רב שכבתי
המוזיאון ההרודיאני	ירושלים	רב שכבתי
מצדה	מצדה	רב שכבתי
נחל תנינים	נחל תנינים	רב שכבתי
נחלת ראובן	נס ציונה	רב שכבתי
המרכז הבינלאומי לשימור	עכו	רב שכבתי
מנהרת הטמפלרים	עכו	רב שכבתי
מצודת קאקון	עמק חפר	רב שכבתי
בריכת הקשתות	רמלה	רב שכבתי
מכלול קבורה ביזנטי	שפרעם	רב שכבתי
תל כודאדי	תל אביב	רב שכבתי
תל קסילה	תל אביב	רב שכבתי
אושא	מועצה אזורית זבולון	רב שכבתי
חורבת בורגין	ליד בית גוברין	רב שכבתי
בית אריה	בית אריה	רב שכבתי
תל קטרה	גדרה	רב שכבתי
מבנה הבזיליקה	גמלא	רב שכבתי

נספח 2: האתרים הארכיאולוגיים וההיסטוריים ברשימה הראשונית של תוכנית ציוני דרך*

שם האתר	מיקום	סוג מורשת
נאות קדומים	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה יהודית
דיר עזיז (בית)	גולן	ארכיאולוגיה יהודית
(ברעם) בית כנסת	גליל עליון	ארכיאולוגיה יהודית
קברים מימי בית שני	ירושלים	ארכיאולוגיה יהודית
אום אל קנאטיר	גולן	ארכיאולוגיה יהודית
בית שערים	עמק יזרעאל	ארכיאולוגיה יהודית
ואדי חמאם	גליל מזרחי	ארכיאולוגיה יהודית
עיר המשנה והתלמוד בטבריה	טבריה	ארכיאולוגיה יהודית
(שדה עמודים) בית כנסת	גליל	ארכיאולוגיה יהודית
תצפית ביתר	הרי ירושלים	ארכיאולוגיה יהודית
ח' קאיפה	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה יהודית
עין גדי	מדבר יהודה	ארכיאולוגיה יהודית
בית גוברין	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה יהודית
גמלא	גולן	ארכיאולוגיה יהודית
אום אל עומדאן	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה יהודית
נבוריה	גליל	ארכיאולוגיה יהודית
ענים	חבל יתיר	ארכיאולוגיה יהודית
תל עזקה	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה יהודית
מודיעין העתיקה	שפלת יהודה	ארכיאולוגיה יהודית
מצדה	ים המלח	ארכיאולוגיה מעורבת

* מתוך מתווה פעולה לשיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית, משרד ראש הממשלה

החאן בשער הגיא	שער הגיא	מורשת מעורבת
היכל העצמאות	תל אביב	מורשת ציונית
מחנה המעפילים בעתלית	עתלית	מורשת ציונית
משמר הירדן הישנה	גליל	מורשת ציונית
מוזיאון המיכון החקלאי הלאומי	עין שמר	מורשת ציונית
חוות אהרונסון ותחנת האיתות בעתלית	עתלית	מורשת ציונית
רחוב הבילויים בגדרה	גדרה	מורשת ציונית
אתרים בבארי	בארי	מורשת ציונית
בית אשת"ם ומדרגות תש"ח	צפת	מורשת ציונית
מצודת כוח	גליל	מורשת ציונית
יד מרדכי	יד מרדכי	מורשת ציונית
חצר כנרת	המושבה כנרת	מורשת ציונית
מגדל מים ושרידי מבנים	בארות יצחק	מורשת ציונית
בתי ראשונים בשכונת מגדל	אשקלון	מורשת ציונית
בתי ראשית קיבוץ גשר	קיבוץ גשר	מורשת ציונית
מחנה העובדים בסדום	ים המלח	מורשת ציונית
בית הקברות בכנרת	כנרת	מורשת ציונית
בית בצלאל	כפר הנוער בן שמן	מורשת ציונית
בתי הראשונים בכפר גלעדי	כפר גלעדי	מורשת ציונית
שכונת מונטיפיורי	תל אביב	מורשת ציונית
מצפה רביבים	קיבוץ רביבים	מורשת ציונית
אתר הראשונים ברוחמה	רוחמה	מורשת ציונית
זכרון יעקב	בית לנגה	מורשת ציונית
הרחוב הראשי בבת שלמה	בת שלמה	מורשת ציונית

מורשת ציונית	הישוב הראשון בעין גדי	עין גדי
מורשת ציונית	מוזיאון בית גורדון: טבע, נוף וציונות	דגניה
מורשת ציונית	מורשת צאן ברזל	צאלים
מורשת ציונית	מוזיאון לתולדות קרית שמונה	קרית שמונה
מורשת ציונית	בית טרומפלדור	תל יוסף
מורשת ציונית	שימור משורייני תש"ח	כביש 1
מורשת ציונית	בית ש"י עגנון	ירושלים
מורשת ציונית	שימור והצגת חפצי אמנות ועבודות מחשבת שיצרו במחנות קפריסין 1945-1949	
מורשת ציונית	בית שטורמן	עין חרוד
מורשת ציונית	"בתי לישנסקי פסלת" היישוב	
מורשת ציונית	ציורי הקיר של אברהם אופק	כפר אוריה
מורשת ציונית	סוסיה	מעבר לקו הירוק
מורשת ציונית	קומראן	מעבר לקו הירוק
מורשת ציונית	פארק סובב חומות העיר העתיקה	מעבר לקו הירוק
מורשת ציונית	הרודיון	מעבר לקו הירוק
מורשת ציונית	כפר עציון	מעבר לקו הירוק
מורשת ציונית	מערת התאומים	הרי ירושלים
מורשת ציונית	תופעת טבע	

מורשת ציונית	גן שמואל	בריכות
מורשת ציונית	פתח תקווה	ביה"ס פיק"א
מורשת ציונית	חלץ	מתקני קידוח נפט
מורשת ציונית	נגבה	מגדל המים בנגבה
מורשת ציונית	נווה אילן	נווה אילן
מורשת ציונית	ביה"ס החקלאי עיינות	משק הפועלות וחחות יד מרדכי
מורשת ציונית	ניצנים	הארמון - מורשת האישה העבריייה הלוחמת
מורשת ציונית	כפר אוריה	החאן בכפר אוריה
מורשת ציונית	ביריה	ביריה
מורשת ציונית	נהריה	בתי הראשונים בנהריה
מורשת ציונית	חדרה	בית קוטלר
מורשת ציונית	מנחמיה	משקי ראשונים ובית הספר
מורשת ציונית	גדרה	כפר אוריאל
מורשת ציונית	תל עדשים	האסם
מורשת ציונית	תל אביב	מתחם שערי תורה האוטונומיה הרוסית בנווה צדק
מורשת ציונית	חולדה	חוות חולדה
מורשת ציונית	מקווה ישראל	ביה"ס החקלאי מקווה ישראל
מורשת ציונית	תל אביב	סליק המשדרים
מורשת ציונית	גבעת ברנר	בית סירני
מורשת ציונית	מעלה עקרבים	מעלה עקרבים: הדרך ההיסטורית
מורשת ציונית	חוף הכרמל	ביה"ס החקלאי מאיר שפיה
מורשת ציונית	רמת דוד	כנף 1
מורשת ציונית	ראש פינה	אתרים בראש פינה

נספח 3: אתרים בהם המועצה לשימור השקיעה כסף בין השנים *2008-2011

שם האתר	2008	2009	2010	2011
תל חי	כן	כן	כן	כן
מצפה גבולות	כן	כן	כן	לא
בית לנגה	כן	כן	כן	לא
ניצנים	כן	כן	כן	לא
מזכרת בתיה	כן	כן	כן	לא
נבי יושע	כן	כן	כן	כן
מזגנה נחשולים	כן	כן	לא	כן
בית פיינברג	כן	לא	כן	כן
גשר הישנה	כן	כן	כן	כן
בית קשת	כן	לא	לא	לא
בית המאירי	כן	כן	לא	לא
לב הכרמל	כן	לא	לא	לא
רמת דוד	כן	כן	כן	כן
עין שמר	כן	כן	כן	כן
פרויקט שרוליק	כן	כן	לא	לא
חצר כנרת	כן	כן	כן	כן
נהלל	כן	כן	כן	כן
כפר יהושע	כן	כן	כן	כן
עתלית	כן	כן	כן	כן
אניה עתלית	כן	כן	כן	כן

* המידע מבוסס על הדו"חות הכספיים של המועצה לשימור המתפרסמים באתר Guidestar

מקווה ישראל	כן	כן	כן	כן
מכון איילון	כן	כן	כן	כן
פרדס מינקוב	כן	לא	לא	לא
אתר הפרדסנות	כן	כן	כן	כן
בית ילין	כן	כן	כן	כן
סדום	כן	כן	כן	כן
אום רשרש	כן	לא	לא	כן
כפר קמא	כן	כן	כן	כן
מצודת טייבה	כן	כן	כן	לא
בית משפחת טאריף	כן	כן	כן	כן
משלט נווה אילן	כן	כן	כן	כן
דיר חנא	כן	כן	כן	לא
בית לרר	לא	כן	כן	לא
משמר הירדן	לא	כן	כן	כן
ראש פינה	לא	כן	כן	כן
תל עדשים	לא	כן	כן	כן
בת שלמה	לא	כן	כן	לא
כדורי	לא	כן	כן	כן
מערת הפלמ"ח	לא	כן	כן	לא
רביבים	כן	כן	כן	לא
כפר גלעדי	לא	כן	כן	כן
חצר נינין	לא	כ	כן	כן
אום ג'וני	לא	כן	כן	כן
בוסטן כיאט	לא	כן	כן	כן

נספח 4: אתרים המפורסמים באתר האינטרנט של המועצה לשימור*

האתר	מיקום	המורשת המוצגת
מוזיאון הנגב לאמנות	באר שבע	מורשת יהודית
מרכז המבקרים של עיריית ירושלים	ירושלים	מורשת יהודית
מתחם הקטר 70414	באר שבע	מורשת יהודית
מדעתק	חיפה	מורשת יהודית
מוזיאון רמלה	רמלה	מורשת יהודית
מוזיאון המייסדים - מעלות תרשיחא	מעלות תרשיחא	מורשת יהודית
המוזיאון והארכיון לתולדות חולון - בית הרצפלד	חולון	מורשת יהודית
מוזיאון המושבה הר-טוב	נוף שדות	מורשת יהודית
בית מורשת משטרת ישראל	בית שמש	מורשת יהודית
בית כנסת החורבה	רובע יהודי ירושלים	מורשת יהודית
מוזיאון היכל שלמה לאמנות יהודית	ירושלים	מורשת יהודית
מוזיאון יהדות איטליה	ירושלים	מורשת יהודית
המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה בירושלים	ירושלים	מורשת יהודית
נווה אילן ההיסטורית	נווה אילן ההיסטורית	מורשת יהודית
מרכז מורשת מנחם בגין	ירושלים	מורשת יהודית
מוזיאון חצר היישוב הישן ע"ש קפלן	הרובע היהודי ירושלים	מורשת יהודית
מוזיאון אסירי המחטרות ירושלים	ירושלים	מורשת יהודית
יד לשריון לטרון	לטרון	מורשת יהודית

* כפי שפורסם באתר האינטרנט של המועצה לשימור בתאריך ה-1 לינואר 2020

איילת השחר	לא	לא	לא	כן
בארות יצחק	לא	לא	לא	כן
בית נעמי שמר	לא	לא	לא	כן
בית קוטלר	לא	לא	לא	כן
בן שמן	לא	לא	לא	כן
יד מרדכי	לא	לא	לא	כן
מנחמיה	לא	לא	לא	כן
מנרה	לא	לא	לא	כן
נהלל בית העם	לא	לא	לא	כן
פיק"א פ"ת	לא	לא	לא	כן
צמח	לא	לא	לא	כן
צריף יצחקי דגניה	לא	לא	לא	כן
בית הכנסת נס ציונה	לא	לא	לא	כן
יגור	לא	לא	לא	כן
הוד השרון בית הכנסת הגדול	לא	לא	לא	כן
בית עלמין כנרת	לא	לא	לא	כן
שדות ים	לא	לא	לא	כן
יפעת	לא	לא	לא	כן
מאגר מידע עתלית	לא	לא	לא	כן
בית הבטחון צאלים	לא	לא	לא	כן
מיתוג כביש הצפון	לא	לא	לא	כן
פרויקט מגדלי המים	לא	לא	לא	כן
אשקלון בית המושל	לא	לא	לא	כן
שפרעם	לא	לא	לא	כן
שרונה	לא	לא	לא	כן

מורשת יהודית	מוזיאון בית אוסישקין	דן
מורשת יהודית	בית חנקין	כפר יהושע
מורשת יהודית	מוזיאון בית שאן	בית שאן
מורשת יהודית	בית סבתא צילה - מרכז המבקרים לשימור המורשת ביבניאל	יבניאל
מורשת יהודית	רכבת העמק אלרואי	אלרואי
מורשת יהודית	מחנה המעפילים בעתלית	עתלית
מורשת יהודית	מוזיאון העלייה הראשונה - זיכרון יעקב	זיכרון יעקב
מורשת יהודית	מוזיאון המזגה	נחשולים
מורשת יהודית	בית ינקו - הסטודיו של האמן מרסל ינקו	???עין הוד
מורשת יהודית	בית אהרונסון - בית ניל"י	זכרון יעקב
מורשת יהודית	שביל מורשת רמת יוחנן	רמת יוחנן
מורשת יהודית	משמ"ר כפר חסידים	כפר חסידים
מורשת יהודית	מרכז המבקרים והסליק הגדול ביגור	יגור
מורשת יהודית	מוזיאון חניתה לחומה ומגדל	חניתה
מורשת יהודית	מוזיאון הרמן שטרוק	חיפה
מורשת יהודית	מוזיאון ההעפלה וחיל הים	חיפה
מורשת יהודית	המוזיאון הימי הלאומי	חיפה
מורשת יהודית	דור לדור - קרית ביאליק	קרית ביאליק
מורשת יהודית	בית פישר - מוזיאון לתולדות קרית אתא	קרית אתא
מורשת יהודית	בית ליברמן - המוזיאון לתולדות נהריה	נהריה
מורשת יהודית	בית גרושקביץ	קרית מוצקין
מורשת יהודית	צריף משפחת בן-צבי בבית קשת	בית קשת

מורשת יהודית	בית ילין במוצא	מוצא
מורשת יהודית	לבד על החומות	הרובע היהודי ירושלים
מורשת יהודית	מוזיאון מורשת צאן ברזל	צאלים
מורשת יהודית	מצפה בית אשל	בית אשל
מורשת יהודית	מוזיאון סטרומה	באר שבע
מורשת יהודית	צריף ראשונים - משאבי שדה	משאבי שדה
מורשת יהודית	המוזיאון ההיסטורי ערד	ערד
מורשת יהודית	מרכז קטיף, להנצחת מורשת גוש קטיף	ניצן
מורשת יהודית	מרכז המבקרים - הגדת חבל ימית	דקל
מורשת יהודית	מצפה רביבים ע"ש יוסף וייץ	רביבים
מורשת יהודית	מצפה גבולות	מצפה גבולות
מורשת יהודית	מעוז מול עזה	סעד
מורשת יהודית	מוזיאון יד מרדכי	יד מרדכי
מורשת יהודית	מוזיאון המים והביטחון	ניר עם
מורשת יהודית	מוזיאון אילת עירי	אילת
מורשת יהודית	המוזיאון הפתוח בנגבה	נגבה
מורשת יהודית	בית חטיבת גבעתי	מצודת יואב שנקר
מורשת יהודית	בארות בנגב - מרכז הדרכה ומורשת	בארות יצחק
מורשת יהודית	אתר ניצנים הישנה	ניצנים
מורשת יהודית	אתר הראשונים בנגב - רוחמה	רוחמה
מורשת יהודית	מוזיאון האצ"ל בשוני	שוני
מורשת יהודית	בית הרופא - מנחמיה	מנחמיה
מורשת יהודית	מוזיאון הצריף הירוק	שדה נחמיה
מורשת יהודית	מחצבת השיש בחפציבה	חפציבה

מורשת יהודית	כפר גלעדי	בית השומר
מורשת יהודית	יסוד המעלה	אחוזת דוברובין
מורשת יהודית	חדרה	מרכז המבקרים של חברת החשמל
מורשת יהודית	גבעת ברנר	מרכז תרבות ומורשת שובך יוני הדואר
מורשת יהודית	נען	בית החמרה
מורשת יהודית	נס ציונה	מסלול הדגל בנס ציונה
מורשת יהודית	פתח תקווה	בית הדפוס ההיסטורי
מורשת יהודית	רעננה	מבנים היסטוריים ברעננה
מורשת יהודית	ראש העין	מוזיאון מורשת יהדות תימן ומוזיאון העיר
מורשת יהודית	נתניה	מוזיאון העיר נתניה
מורשת יהודית	משמר השרון	משמראשונים
מורשת יהודית	פארק המדע ברחובות	מכון איילון
מורשת יהודית	כפר הנוער בן שמן	מוזיאון בן שמן
מורשת יהודית	פתח תקווה	מוזיאון ראשונים פתח תקווה
מורשת יהודית	ראשון לציון	מוזיאון ראשון לציון
מורשת יהודית	אבן יהודה	מוזיאון הראשונים - בית יחיאל
מורשת יהודית	מזכרת בתיה	מוזיאון המושבה ע"ש ערן שמיר
מורשת יהודית	תל מונד	מוזיאון הטרקטור והמיכון החקלאי
מורשת יהודית	נתניה	מוזיאון ביית הבאר
מורשת יהודית	גבעת ברנר	מוזיאון אוצרות לתולדות קיבוץ גבעת ברבר
מורשת יהודית	כפר מל"ל	"מוזיאון עין חי
מורשת יהודית	רעננה	מוזיאון חדר ראשונים

מורשת יהודית	גשר הישנה	נהריים בגשר
מורשת יהודית	עין חרוד	משכן לאמנות, עין חרוד
מורשת יהודית	נהלל	הסליק בנהלל
מורשת יהודית	מבנה המשטרה של נהלל ההיסטורית	משטרת נהלל ההיסטורית
מורשת יהודית	טבריה	מרכז מורשת הרמב"ם
מורשת יהודית	כפר יהושע	רכבת העמק כפר יהושע
מורשת יהודית	עמק בית נטופה	מקורות - מרכז המבקרים אשכול
מורשת יהודית	חוקוק	מצודת חוקוק
מורשת יהודית	ביריה	מצודת ביריה
מורשת יהודית	משמר העמק	מערת הפלמ"ח במשמר העמק
מורשת יהודית	מזרע	מזרע הקטנה
מורשת יהודית	כנרת	מוזיאון כנרת
מורשת יהודית	כפר תבור	מוזיאון יק"א
מורשת יהודית	צפת	מוזיאון בית המאירי בצפת
מורשת יהודית	מגדל	מגדל - מוזיאון ובית הראשונים ע"ש יעקב ואייל הורוביץ
מורשת יהודית	כדורי	כפר הנוער החקלאי כדורי
מורשת יהודית	תל חי	חצר תל חי
מורשת יהודית	כפר גלעדי	חצר הראשונים אתר הסליקים בכפר גלעדי
מורשת יהודית	'דגניה א	'חצר הראשונים בדגניה א
מורשת יהודית	איילת השחר	הסנדלרייה באיילת השחר
מורשת יהודית	עין חרוד	בית שטורמן - עין חרוד
מורשת יהודית	קיבוץ גינוסר	מוזיאון יגאל אלון
מורשת יהודית	מעייני חרוד	בית חנקין

מורשת יהודית	תל אביב	מרכז ז'בוטינסקי בישראל
מורשת יהודית	תל אביב	מוזיאון נחום גוטמן לאמנות
מורשת יהודית	הרצליה	מוזיאון לתולדות הרצליה
מורשת יהודית	חולון	מוזיאון חוסמסה
מורשת יהודית	תל אביב	מוזיאון אצ"ל בתש"ח
מורשת יהודית	תל אביב	מוזיאון ההגנה
מורשת יהודית	תל אביב	מוזיאון בתי האוסף
מורשת יהודית	תל אביב	מוזיאון בית הפלמ"ח
מורשת יהודית	תל אביב	בית רוקח
מורשת יהודית	תל אביב	בית ראובן
מורשת יהודית	תל אביב	בית יוסף באו
מורשת יהודית	תל אביב	בית העצמאות
מורשת יהודית	תל אביב	בית העיר תל אביב
מורשת יהודית	תל אביב	בית בן גוריון
מורשת יהודית	תל אביב	בית ביאליק
מורשת יהודית	רמת גן	בית אברהם קריניצי - מוזיאון לתולדות רמת גן
מורשת לא יהודית	תל אביב	מרכז מבקרים שרונה-הקריה
מורשת לא יהודית	ירושלים	מגדל דוד
מורשת לא יהודית	דלית אל כרמל	בית יד לבנים, דלית אל כרמל
מורשת לא יהודית	סכנין	מרכז המורשת הערבי סכנין, המוזיאון העירוני סכנין
מורשת לא יהודית	עוספיא	מרכז כרמל למורשת הדרוזית בעוספיא
מורשת לא יהודית	חורפיש	מוזיאון אלאמיר למורשת הדרוזית - חורפיש

מורשת יהודית	הוד השרון	הצריף הראשון בהוד השרון
מורשת יהודית	גדרה	המוזיאון לתולדות גדרה והבילו"יים
מורשת יהודית	נס ציונה	בית ראשונים נס ציונה
מורשת יהודית	רחובות	בית וייצמן
מורשת יהודית	חולדה	בית הרצל ביער חולדה
מורשת יהודית	תל מונד	בית הלורד
מורשת יהודית	רחובות	אתר הפרדסנות על שם מינקוב
מורשת יהודית	עין שמר	מוזיאון החצר הישנה עין שמר
מורשת יהודית	חדרה	מוזיאון החאן חדרה
מורשת יהודית	חפציבה	חוות חפציבה
מורשת יהודית	קדימה	המוזיאון לתולדות קדימה
מורשת יהודית	בנימינה	בית ראשונים בבנימינה
מורשת יהודית	חדרה	בית פיינברג
מורשת יהודית	פרדס חנה-כרכור	בית הראשונים פרדס חנה-כרכור
מורשת יהודית	אביחיל	בית הגדודים - מושב אביחיל
מורשת יהודית	תל אביב	מרכז חינוכי ומוזיאון מועצת העם ומינהלתה
מורשת יהודית	תל אביב	המרכז להכרת תל אביב במגדל שלום מאיר
מורשת יהודית	תל אביב	התחנה בתל אביב
מורשת יהודית	תל אביב	מוזיאון הלח"י
מורשת יהודית	תל אביב	מוזיאון האצ"ל
מורשת יהודית	תל אביב	מרכז נווה שבטר
מורשת יהודית	חולון	מרכז המבקרים מקווה ישראל
מורשת יהודית	תל אביב	מרכז רבין לחקר ישראל

נספח 5: אתרים המפורסמים באתר האינטרנט של החברה הממשלתית לתיירות*

האתר	מיקום	מורשת המיוצגת באתר
תל חצור	תל חצור	ארכיאולוגית
תל באר שבע	באר שבע	ארכיאולוגית
מגידו	מגידו	ארכיאולוגית
העיר העתיקה והר ציון	ירושלים	ארכיאולוגית
האגן הקדוש	ירושלים	ארכיאולוגית
תל נפוליאון	עכו	ארכיאולוגית
המצודה בצפת	צפת	ארכיאולוגית
תל דן	תל דן	ארכיאולוגית
בניאס	בניאס	ארכיאולוגית
כמאנה	כמאנה	בדואית
ואדי חאמם	ואדי חאמם	בדואית
בית מורשת הבדואית	צומת המוביל	בדואית
קבר יתרו	נבי שועייב	דרוזית
עוספייה	עוספייה	דרוזית
נבי איליה	נבי איליה	דרוזית
מג'דל שמש	מג'דל שמש	דרוזית
חורפיש	חורפיש	דרוזית
דאלית אל-כרמל	דאלית אל-כרמל	דרוזית
בית ג'אן	בית ג'אן	דרוזית

מרכז ג'ו אלון	יער להב	מורשת לא יהודית
מוזיאון אוצרות בחומה - עכו העתיקה	עכו	מורשת לא יהודית
המרכז להנצחת חיילי אנז"ק	באר שבע	מורשת לא יהודית
חצר סרגיי	ירושלים	מורשת לא יהודית
מוזיאון חיפה	חיפה	מורשת לא יהודית
המרכז למורשת צ'רקסית כפר קמא	כפר קמא	מורשת לא יהודית
החצר הגדולה במרחביה	מרחביה	מורשת לא יהודית
מרכז מבקרים "לגעת בנצח" בחברון	חברון	מעבר לקו הירוק
המוזיאון הארכיאולוגי לתולדות כפר סבא	כפר סבא	ניטרלי
הרצלילנבלום - מוזיאון לבנקאות ונוסטלגיה תל אביבית	תל אביב	ניטרלי
המוזיאון לתקשורת	הרצליה	ניטרלי
מרכז המבקרים של בנק ישראל	תל אביב	ניטרלי

* כפי שפורסם בדף הפרויקטים באתר האינטרנט של החברה הממשלתית לתיירות בתאריך ה-23 למאי, 2020

התעלמות ממורשת לא יהודית	חיפה	חזית הים של חיפה
התעלמות ממורשת לא יהודית	פקיעין	פקיעין
התעלמות ממורשת לא יהודית	ירושלים	מרכז העיר ירושלים
התעלמות ממורשת לא יהודית	ירושלים	מע"ר מזרח ירושלים
התעלמות ממורשת לא יהודית	יפו	שוק הפשפשים
התעלמות ממורשת לא יהודית	יפו	העיר העתיקה יפו
יהודית	עתלית	מוזיאון המעפילים בעתלית
יהודית	צפת	שיקום סמטאות בצפת
יהודית	צפת	בית הקברות בצפת
יהודית	עמק החולה	מצפור אגמון החולה
יהודית	ירושלים	יד ושם
יהודית	ירושלים	מסלול ציורי קיר
יהודית	בין יבנאל לכנרת	מצפור הוד\אלומות
יהודית	טבריה	טיילת טבריה
יהודית	רחובות	גבעת קיבוצים
יהודית	גולן	מצפור גולני
מעבר לקו הירוק	מעלה אדומים	השומרונים הטוב
מעבר לקו הירוק	ירושלים	מרכז דוידסון
מעבר לקו הירוק	צפון ים המלח	קאסר אל-יהוד
מעבר לקו הירוק	מעלה אדומים	מצפור מעלה אדומים
מעבר לקו הירוק	נחל קדרון	יד אבשלום
מעבר לקו הירוק	ירושלים	טיילת חומות העיר העתיקה

התעלמות ממורשת לא יהודית	באר שבע	העיר העתיקה באר שבע
התעלמות ממורשת לא יהודית	ציפורי	תל ציפורי
התעלמות ממורשת לא יהודית	באר שבע	באר אברהם
התעלמות ממורשת לא יהודית	נאות קדומים	נאות קדומים
התעלמות ממורשת לא יהודית	גולן	מצפור עין זיון\קוניטרה
התעלמות ממורשת לא יהודית	ירושלים	מצפור הר הצופים\הזיתים
התעלמות ממורשת לא יהודית	שיבלי	שיבלי
התעלמות ממורשת לא יהודית	בסמת טבעון	בסמת טבעון
התעלמות ממורשת לא יהודית	בין קיבוץ הגושרים לקיבוץ מעיין ברוך	פארק שניר
התעלמות ממורשת לא יהודית	עמק המעיינות	עמק המעיינות
התעלמות ממורשת לא יהודית	עין גדי	נחלי עין גדי
התעלמות ממורשת לא יהודית	צפון הנגב	נחל שקמה
התעלמות ממורשת לא יהודית	גולן	נחל סער
התעלמות ממורשת לא יהודית	טבריה	חזית הים
התעלמות ממורשת לא יהודית	טבריה	סמטאות העיר העתיקה טבריה
התעלמות ממורשת לא יהודית	חיפה	העיר התחתית חיפה
התעלמות ממורשת לא יהודית	חיפה	רכס הכרמל

ריחניה	ריחניה	צ'רקסית
כפר קמא	כפר קמא	צ'רקסית
מצפור השלום	גולן	תיירות
מצפור בית צידה	גולן	תיירות
מצפור אופיר	גולן	תיירות
טיילת תל אביב	תל אביב	תיירות
טיילת נחל צין	מדרשת בן-גוריון	תיירות
טיילת נחל אלעל	גולן	תיירות
הג'ובה הגדולה	גולן	תיירות
טיילת סובב כנרת	הכנרת	תיירות
טיילת ראשון לציון	ראשון לציון	תיירות
טיילת צמח	צמח	תיירות
טיילת עין גב	עין גב	תיירות
טיילת בת ים	בת ים	תיירות
טיילת נתניה	נתניה	תיירות
טיילת נהריה	נהריה	תיירות
טיילת הרצליה	הרצליה	תיירות
טיילת אשקלון	אשקלון	תיירות
טיילת אשדוד	אשדוד	תיירות
טיילת אילת	אילת	תיירות
עבדת	עבדת	תיירות
חזית הים בעכו	עכו	תיירות
פארק חצרים	באר שבע	תיירות
הר כנען	צפת	תיירות

סמטאות השוק	ירושלים	מעבר לקו הירוק
רחבת הכותל	ירושלים	מעבר לקו הירוק
עיר דוד	ירושלים	מעבר לקו הירוק
מצפור סרטבה	בקעת הירדן	מעבר לקו הירוק
מעיין חרוד	מעיין חרוד	נוצרית
טיילת כפר נחום	כפר נחום	נוצרית
שפרעם	שפרעם	נוצרית
מעיליא	מעיליא	נוצרית
גוש חלב	גוש חלב	נוצרית
שייט על הכנרת	הכנרת	נוצרית
סירת ישו בגינוסר	גינוסר	נוצרית
סמטאות העיר העתיקה בנצרת	נצרת	נוצרית
כיכר פאולוס	נצרת	נוצרית
כיכר המעיין	נצרת	נוצרית
ירדנית	קיבוץ כנרת	נוצרית
הר תבור	הר תבור	נוצרית
הר הקפיצה	נצרת	נוצרית
המשולש הקדוש בצפון הכנרת	צפון הכנרת	נוצרית
דרך הבשורה	גליל התחתון	נוצרית
עין כרם	ירושלים	נוצרית
כפר כנא	כפר כנא	נוצרית
כאבול	כאבול	פלסטינית
אבו גוש	אבו גוש	פלסטינית
כיכר השעון	יפו	פלסטינית

פארק עמק התכלת	צפת	תיירות
קרית שמואל - טבריה	טבריה	תיירות
מתחם הרכס	ירושלים	תיירות
מצפור סן-פרנסיסקו	חיפה	תיירות
נחל הבשור	נגב מערבי	תיירות
נחל אכזיב	גליל עליון	תיירות
מערת בית קשת	נחל בצת	תיירות
הפארק הוולקני	גולן	תיירות
אגם מונפורט	גולן	תיירות

